

Φηέα

ΕΚΔΟΣΗ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

19

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Αντώνης Φλ. Κατσουρός, Άλλη μια προσφορά του Δημοτικισμού	5
Ben J. Slot, Στις απαρχές της επιστημονικής Ιστοριογραφίας στις Κυκλάδες: Η επίσκεψη του Καρόλου Χοπφ στη Νάξο το 1863.....	10
Ben J. Slot, Το «γνήσιο Ναξιακό σμυρίγλι» στη διεθνή οικονομία (14 ^ο -19 ^ο αι.)	17
Αθανάσιος Κωτσάκης, Η Μεθώνη και η Κορώνη κατά την Α΄ Βενετοκρατία 1207-1500	20
Λεονάρδος Μ. Χατζηανδρέου, Ραδιενέργεια και Περιβάλλον	31
Μανόλης Ν. Μαργαρίτης, Ο ανεμόμυλος του Άη Γιάννη στην Απείρανθο της Νάξου	38

Ευχαριστούμε θερμά τον Μπεν Σλοτ για την ηθική υποστήριξη και συμπαράστασή του και ελπίζουμε πάντοτε στην «παρουσία» του μέσα από τις στήλες του π. Φλέα και στη συμμετοχή του στις εκδηλώσεις του Ιστορικού Ομίλου.

Στο εξώφυλλο: «Σμυριγλάδες», του Νίκου Φλ. Κατσουρού.

Πολιτιστική και πολιτική έκδοση του Ιστορικού
Ομίλου Νάξου ΑΡΣόΣ – Απεράθου

Ιδιοκτήτης:

Ιστορικός Όμιλος Νάξου ΑΡΣόΣ-Απεράθου
Τηλ.: 22850-26880 και 22850-22974.

Εκδότης-Διευθυντής:

Κωνσταντίνος Αντ. Κατσουρός,
Χώρα Νάξου, 84300 Νάξος.
Τηλ.: 22850-22974.– Κιν.: 6949786272.

Συντακτική Επιτροπή:

Νίκος Βασ. Φραγκίσκος,
Στέλιος Ν. Μαρινάκης,
Κωνστ. Αντ. Κατσουρός.

Υπεύθυνος τυπογραφείου:

Λουκάς Μιχαλόπουλος,
Νηλέως 19, 11146 Γαλάτσι,
τηλ. 210-2131292

ΑΛΛΗ ΜΙΑ ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΥ*

Τώρα που η δημοτική, η νεοελληνική γλώσσα, έχει επιβληθεί, με ομόφωνη απόφαση του Έθνους, και ως όργανο και ως αντικείμενο παιδείας, αναλογίζομαι...

Αναλογίζομαι τους επίμονους και ανένδοτους αγώνες που, από το 16^ο αιώνα ως σήμερα, έκαμαν οι σπουδαιότεροι πνευματικοί άνθρωποι του τόπου μας, για να τον ξεσκλαβώσουν από τη μεσαιωνική κληρονομιά της διγλωσσίας, κληρονομιά που έπνιγε τις δημιουργικές δυνάμεις του λαού μας, εμποδίζε την ψυχική και πνευματική του καλλιέργεια και δεν τον άφηνε να προχωρεί απρόσκοπτα στο δρόμο της ζωής.

Αυτή τη σημαδιακή ώρα έρχονται στο νου μου οι μεγάλοι στρατιώτες της γλωσσικής ιδέας, από το Νικόλαο Σοφιανό ως το Μανόλη Τριανταφυλλίδη, που αφιέρωσαν πολυτιμότερες δυνάμεις –ηθικές, ψυχικές, πνευματικές–, για να φωτιστεί το Έθνος, για να του γίνει συνείδηση πως η κοινή νεοελληνική, αυτή που ξεκίνησε από τη ζωντανή λαλιά του ελληνισμού και διαμορφώθηκε από τη λογοτεχνία σε γραπτή εθνική γλώσσα, είναι η μόνη ικανή να γίνει όργανο ανώτερης παιδείας, η μόνη που μπορεί να τον βοηθήσει αποτελεσματικά στην πνευματική του πρόοδο. Κοντά στους μεγάλους ανακαλούνται στη μνήμη μου και κάποιοι αφανείς στρατιώτες, συνάδελφοί μου εκπαιδευτικοί, παλαιότεροι και σύγχρονοί μου, που, αδιάφοροι στις απειλές που εκτόξευε εναντίον τους σκληροτράχηλος, συνήθως, προϊστάμενος –ο σχολαστικός σκοταδισμός εμπρόσωπος– ετοίμαζαν, υπομονετικά και απόλυτα βέβαιοι για τη νίκη της ζωής, τις συνειδήσεις των νέων ανθρώπων για την πρόθυμη αποδοχή της αλλαγής, διακηρύσσοντας θαρραλέα «τον λόγον της αληθείας», με τίμημα, πολλές φορές, τον αποκλεισμό (τον προσωρινό ή και τον οριστικό) από το δημόσιο βίο, την απώλεια του άρτου του επιούσιου. Πολλοί απ' αυτούς έφυγαν από τη ζωή, χωρίς να προφτάσουν να χαρούν μαζί μας (μαζί με τους λίγους που έχουν μείνει από τη σειρά τους) τη δικαίωση των αγώνων τους, τη νίκη της νεράϊδας του Λόγου, της μητέρας τους και της ψυχής τους...

Αναλογίζομαι πόσο δύσκολος ήταν ο αγώνας (ποιος τάχα θα σταθεί κάποτε άξιος να τον εξιστορήσει όπως πρέπει;) των οικοδόμων του νεοελληνικού λόγου! Δύσκολος. Γιατί πολεμούσαν εναντίον αδίστακτων αντιπάλων, που δεν ορρωδούσαν μπροστά σε ηθικούς φραγμούς, που τα πιο πρόχειρα όπλα τους ήταν τα καταφρονετικά γέλια, οι συκοφαντίες, η κατασπίλωση υπολήψεων, οι βρισιές. Και τι δεν είπαν οι σεμνυνόμενοι για την αβροεπεία τους εκπρόσωποι της καθαρολογίας εναντίον των ανθρώπων που αγωνίζονταν για τη γλωσσική λυτρωτική αναγέννηση! Τους είπαν αγράμματους, αναρχικούς, άθεους, πλερωμένους με ρούμπλια προπαγανδιστές του πανσλαβισμού, προδότες! Και, σαν να μην έφταναν οι συκοφαντίες και οι βρισιές, ρίχτηκαν, σκυλιά μανιασμένα, στην κακοποίηση του τελειότερου δη-

* Αναδημοσιεύεται από τη «Νέα Εστία», Χριστούγεννα του 1976.

μιουργήματος του νεώτερου ελληνισμού, του δημοτικού τραγουδιού, μεταγλωττίζοντάς το σε αποκρουστική αρχαϊζουσα, ακόμα και εθνικού ύμνου (ιδού μικρό δείγμα: «Γινώσκω σ' εκ της κόψεως – του ξίφους της δεινής, - γινώσκω σ' εκ της όψεως, - δι ης την γην βία μετρείς»!), κακοποίηση όμως από την οποίαν βγήκαν γελοιοποιημένοι. Αντίθετα, οι δημοτικιστές στάθηκαν με σεβασμό απέναντι στην ωχρή, την αναιμική, την ψευτορομαντική λογοτεχνική παραγωγή των Φαναριωτών και της Παλαιάς Αθηναϊκής Σχολής. Στάθηκαν με σεβασμό και με λεπτότητα. Μελέτησαν στοργικά το έργο τους, το αξιολόγησαν προσεκτικά, βρήκαν ό, τι καλό περιείχε, και, εξαίροντάς το (περισσότερο από όσο ταίριαζε, συχνά με κάποια υπερβολή) προσπάθησαν να το καταστήσουν γνωστό, να το επιβάλουν στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, τουλάχιστον σ' εκείνο που ενδιαφέρεται για ποίηση. Έτσι, αν υπάρχουν σήμερα κάποιοι που εξακολουθούν να θεωρούν αξιολόγο ποιητή τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή, αυτό οφείλεται αποκλειστικά στον κορυφαίο αγωνιστή της γλωσσικής ιδέας, τον Κωστή Παλαμά, που υποστήριξε («Άπαντα», τ. 15, σ. 67), ότι ο «Διονύσου πλους» του Ραγκαβή είναι «λελαξευμένον αρχαιοπρεπές αριστούργημα, εμπνευσθέν εκ της ζωφόρου του Λυσιστρατείου μνημείου» και στον Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο, που τον χαρακτήρισε («Τα Γράμματα και η Τέχνη», σ. 141) «αριστούργημα καλλιέπειας»! Αν σήμερα συντυχαίνεις ανθρώπους, που αναφέρουν με θαυμασμό κάποιους στίχους του Ιωάννου Καρασούτα, ενός ποιητή που ήταν άγνωστος στους σύγχρονούς του (τόσο άγνωστος που, σαν πέθανε, αθηναϊκή εφημερίδα ανάγγειλε το θάνατό του με τις λέξεις («απεβίωσε Καρασούτας τις»!)), αυτό χρωσιέται στην κριτική ευαισθησία του Κλέωνα Β. Παράσχου που, με πολυσέλιδη μελέτη (πρωτοδημοσιευμένη στη «Νέα Εστία» το 1931, την βρίσκεις και στο βιβλίο «Δέκα Έλληνες Λυρικοί», Αθήνα 1937, σ.24-45), έδειξε πως αυτός ο παραγνωρισμένος «είχε στόφφα γνήσιου μελικού ποιητή», που διέθετε λεπτή ευαισθησία, θερμή και άδοξη διάθεση, αυστηρή και απέριτη έκφραση, τρυφερούς και λιτούς τόνους. Και, για να μη μακρολογούμε, αν διαβάζονται και σήμερα ακόμα καθαρολόγοι ποιητές, αυτό γίνεται, επειδή έσκυψε επάνω στα κείμενά τους, με αληθινή αγάπη και δίχως φανατισμούς που σκοτίζουν το νου και αμβλύνουν την όραση, ο πρωτομάστορας του νεοελληνικού λόγου, ο δίκαιος κριτής Κωστής Παλαμάς, που διακήρυξε («Άπαντα», τ. 10, σ. 270) πως η ποίηση του Δημητρίου Παπαρρηγόπουλου, η πεσσιμιστική, έχει ειλικρίνεια και «ζωηρό, απροσποίητο και σαν από κάποιο ηθικό βάθος κινημένο αίσθημα», πως («Άπαντα», τ. 2, σ. 425) ο Αχιλλέας Παράσχος «με μόνην την δύναμιν του αισθήματος αυτοσχεδιάζων... κατώρθωνε να προσδίδη εις τους ατημελήτους στίχους του μυστηριώδη τινά μελωδιάν», πως («Άπαντα», τ. 10, σ. 475) στην τεχνική του στίχου του Δημοσθένη Βαλαβάνη «βρίσκεται η συγκροτημένη καλόρρυθμη δεξιοσύνη της στροφής του Ζαλοκώστα, όμως ευωδιασμένη από το και λεπτό και βαρύ άρωμα του ρομαντικού πόνου που δεν το ξέρει ο Ζαλοκώστας», πως («Άπαντα», τ. 2, σ. 150-162) η ποίηση των «Ατθίδων Αυρών» του Γεωργίου Βιζυηνού «είναι νέα ποίησις... κατά την διαμόρφωσιν της ιδέας πλαστική... και κατ' εξοχήν εθνική», άσχετη προς την πομπώδη και διάκενον και μονότον Μούσαν των πατριωτικών ταλανισμών, οδυρμών και επιφωνήσεων» και πως τα διηγήματα του άτυχου τούτου ποιητή, στέρα θεμέλια της νεοελληνικής πεζογραφίας, είναι ιστορίες που πλέκονται με συγκρούσεις και περιπέτειες και καταλήγουν σε δραματική λύση.

* * *

Αναλογίζομαι ακόμα πως ο μωρός λογισματισμός, ανίκανος για υψηλές συγκινήσεις, στάθηκε μακριά από το έργο δυο κορυφαίων μορφών των νεοελληνικών γραμμάτων. Πολύ μακριά από τους αμάργαρους, τους αμβροσίοδμους ρυθμούς του

Ανδρέα Κάλβου, και αδιάφορος για τις λιτές, τις πονεμένες νησιώτικες ραψωδίες του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, μακριά από δυο μεγάλους δημιουργούς που τα ονόματά τους όμως τα επικαλείται τώρα τελευταία, κάθε φορά που βρίσκεται στην ανάγκη να επιδείξει τις δυνατότητες της καθαρεύουσας. Τον πρώτο τον έρριξε στην αφάνεια, τον αγνόησε ολότελα από τότε που η σύγχυση φρενών και η ακρισία του Αλεξάνδρου Σούτσου αποφάνθηκε πως «ο Κάλβος και ο Σολομός, ωδοποιοί μεγάλοι, – μεγάλως παρημέλησαν της γλώσσης μας τα κάλλη, – αλλά ιδέαι πλούσιαι, πτωχά ενδεδυμένοι, – δεν είναι δι' αιώνιον ζωήν προωρισμένοι», και για το δεύτερο, το φτωχόν άγιο της Σκιάθου, δεν βρήκε ποτέ να πει τίποτε. Αντίθετα ο δημοτικισμός, ευλαβικός ερευνητής της ελληνικής παραδόσεως, επίμονος αναζητητής φρεάτων ύδατος ζώντος, έπειτα από εξαντλητικές έρευνες και αδιάκοπες συστηματικές μελέτες, ανέβασε αυτούς τους δυο ιεροφάντες της πολύμοχθης Αρετής στα υψηλά βάθρα που τους ταιριάζουν, σε κάποια από τα πιο υψηλά σκαλοπάτια της Πολιτείας των Ιδεών.

Τον Ανδρέα Κάλβο, τον ηρωολάτρη, τον ανέσυρε από της λησμονιάς τα βάθη, «τον ξέθαψε και τον ξανάφερε στη ζωή» ο Κωστής Παλαμάς. Με πληροφορίες για το βίος και το ήθος του, προερχόμενες από το φίλο του Λευκαδίτη βουλευτή Τσαρλαμπά, που υπήρξε μαθητής του Κάλβου, από μελετήματα του ζακυνθινού ιστοριοδίφη Σπ. Δε Βιάζη και της Juliette Lamber (της τελευταίας το αξιόλογο μελέτημα δημοσιευμένο σε ελληνική μετάφραση το 1885 στον 9^ο τόμο του περιοδ. «Παρνασσός», δεν το είχαν προσέξει οι άλλοι λόγιοι της εποχής εκείνης), και πρώτιστα με την οξυδερκή κριτική διερεύνηση των είκοσι Ωδών, ο ποιητής των Πατρίδων εξέθεσε από το βήμα του φιλολογικού συλλόγου «Παρνασσός», στις 16 του Μάρτη του 1889, με κάθε δυνατή τότε λεπτομέρεια, τη ζωή του Κάλβου (τα περιστατικά της τα διαφώτισε πλήρως μέσα στα τελευταία πενήντα χρόνια η έρευνα κυρίως των καθηγητών κ.κ. Γ. Ζώρα, Ν. Τωμαδάκη, Μ. Vittì) και κατέστησε ευρύτατα, πανελλήνια, γνωστό το έργο του αναλύοντάς το θαυμασιότατα. Γοητευμένος ο Παλαμάς από το αρμονικό κάλλος και τον ηθικό κόσμο των Ωδών, ανεπιφύλακτα δικήρυξε ότι ο Κάλβος είναι ο κατ' εξοχήν ψάλτης της Αρετής «υπό τας δύο καλλίστας αυτής μορφάς, την Ανδρείαν και την Δικαιοσύνην», ότι τα ποιήματά του αποτελούν λυρικό σύνθεμα με κεντρική ιδέα «τον υπέρ πατρίδος ενθουσιασμόν», ότι το μετρικό σύστημά του «ανταποκρίνεται προς τα βίαια κινήματα της ψυχής», προς το λυρικό του ύφος, ότι η ακανόνιστη γλώσσα είναι ποιητική, ότι το ύφος του είναι «ύφος αγνού λυρικού ποιητού», ότι η έκφραση των νοημάτων του είναι εικονική και συγκεκριμένη.

Αυτά είπε ο Παλαμάς το Μάρτη του 1889, και, όπως ο ίδιος σημείωσε έπειτα από 45 χρόνια («Άπαντα», τ. 8, σ. 538), με την ομιλία εκείνη γέμισε τις καρδιές και τις συνειδήσεις με συμπάθεια για το έργο του Κάλβου και έστρεψε προς αυτό την προσοχή και το ενδιαφέρον του πνευματικού κόσμου. Πολλοί είναι οι λόγιοι, ακόμα και ανάμεσα στους οπαδούς της καθαρεύουσας κάποιοι, που, ακολουθώντας τον Παλαμά, μελέτησαν προσεκτικά τις Ωδές και προσπάθησαν να διευκρινίσουν ή να συμπληρώσουν όσα ειπώθηκαν το βράδυ της 16 του Μάρτη του 1889. Περιορίζομαι να αναφέρω το Γεώργιο Σωτηριάδη, που ανακήρυξε τον Κάλβο πινδαρικό ποιητή, το Σίμο Μενάρδο, που υποστήριξε πως ο Κάλβος «εδοκίμαζε σοβαρώς να αναστήση την αρχαίαν λυρικήν και μάλιστα την πλέον υψηλήν», το Ζαχαρία Παπαντωνίου, που θαύμαζε την πολεμική κλαγγή των ρυθμών του, το Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο, που εξαίρει τη δωρική παρουσία του, τον Κωνσταντίνο Τσάτσο, που στάθηκε με θαυμασμό μπροστά στη συνειδητή αρχιτεκτονική των Ωδών, το Νικόλαο Ποριώτη, που σοφά ανέπτυξε την καλβική στιχουργία, το Μανόλη Κριαρά, που υποδειγματικά ανέλυσε τις Ωδές και έδειξε και ιταλικές επιδράσεις που δέχθηκε ο ποιητής, τον Κων/νο Δημαρά, που συγκρότησε σε σύνολο τις προϋποθέσεις της ποιητικής δημι-

ουργίας του, τον Οδυσσέα Ελύτη, που με ασφαλή κρίση παρουσίασε τη λυρική τόλμη του, το Θεόδωρο Ξύδη, που με επιτυχία αντέκρουσε τις επικρίσεις του Αποστολάκη, το Μιχάλη Μερακλή, που ο πλούσιος υπομνηματισμός του σ' όλες τις Ωδές αποτελεί άριστο βοήθημα για την κατανόησή τους.

Και την αξία του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, του εκφραστή των βαθύτατων καύμών του απλού αιγαιοπελαγίτη, πρώτοι και σχεδόν μόνοι οι δημοτικιστές αναγνώρισαν και άπλωσαν στις καρδιές την αγάπη και το σεβασμό προς το άγιο πρόσωπό του, με την παρουσίαση του ταπεινού τρόπου της ζωής του και τη σωστή ερμηνεία του έργου του. Για να είμαι, όσο γίνεται, σύντομος, σημειώνω μονάχα, ότι ο Κωστής Παλαμάς, το 1898, ομολογούσε, όταν διάβαζε τα διηγήματα του Παπαδιαμάντη αισθανόταν την «άυλη χαρά της Τέχνης», ο Παύλος Νιρβάνας, το 1906, διακήρυττε, πως ο Παπαδιαμάντης είναι κυρίως ποιητής, αργότερα ο Χαρίλαος Παπαντωνίου τον χαρακτήριζε Σολωμό του νεοελληνικού πεζού λόγου, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, αυστηρότατος κριτής, παραδεχόταν την πρωτοτυπία του γράφοντας πως ο Παπαδιαμάντης «δεν εμιμήθη ποτέ, δεν επροσποιήθη ποτέ, δεν εκιβδηλοποίησε ποτέ. Έκοψε μόνον ολόχρυσά νομίσματα από το μεταλλείον της ψυχής του, της αγνής και αδιαφθόρου», ο Φώτος Πολίτης θεωρούσε τις ηθογραφίες του μελωδικές διηγήσεις, ο Γιώργης Κοτζιούλας πίστευε πως είναι «ο μόνος μεγάλος συγγραφέας, που βγήκε από το λαό και αφιερώθηκε σ' αυτόν», ο Ηλίας Βενέζης απέτρεπε έντονα και πειστικά την μεταγλώτισή του στη δημοτική, ο Θεόδωρος Ξύδης έβρισκε πως τις σελίδες του τις διατρέχει βαθύς λυρισμός, ο Πέτρο Χάρης αποδεικνυε ότι ο Παπαδιαμάντης έδωσε τον Έλληνα στην απροσποίητη έκφρασή του και έδειξε στον πεζό μας λόγο το δρόμο της αληθινής δημιουργίας που είναι η πορεία του λυρικού ανθρώπου, ο Γιώργος Βαλέτας πρόσφερε την καλύτερη, ως τώρα, έκδοση του έργου του και την πιο τεκμηριωμένη, την πιο άρτια μελέτη της ζωής και της παραγωγής του, και τέλος ο Οδυσσέας Ελύτης τον συνέδεε με το Σολωμό φωνάζοντας: «Όπου και να σας βρίσκει το κακό, αδελφοί, – όπου και να θολώνει ο νους σας, - μνημονεύετε Διονύσιο Σολωμό – και μνημονεύετε Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη...»!

Μακριά από τον Κάλβο και τον Παπαδιαμάντη στάθηκε ο λογιοτατισμός και από αδυναμία για υψηλές συγκινήσεις και γιατί δεν ανεχόταν την απόκλισή τους από την καθαρολογική ορθοδοξία, γιατί πως και οι δυό «μεγάλως παρημέλησαν της γλώσσας μας τα κάλλη».

Αλλά στάθηκαν τάχα αδιάφοροι αυτοί οι δυό λυρικοί ποιητές για την ομορφιά της γλώσσας τους; Είναι δυνατόν, δημιουργοί που πίστευαν στην εθνοπλαστική δυνατότητα του έργου τους, να μη γνοιάζονται για τα εκφραστικά τους μέσα;

Είναι αλήθεια πως η γλώσσα τους παρουσιάζει πολλές ιδιορρυθμίες. Τόσες και τέτοιες που οι μελετητές του έργου τους έχουν διατυπώσει γνώμες αλληλοσυγκρουόμενες.

Έτσι για τη γλώσσα του Κάλβου υποστηρίζεται:

πως είναι η γλώσσα του Κοραή (Ηλ. Βουτιερίδης, Ν. Τωμαδάκης, Ν. Ανδριώτης),

πως είναι ανώμαλη και προσωπική (Ι. Ζερβός), ακανόνιστη και σφαλερή (Μ. Σιγούρος), πως δεν είναι δημοτική, αλλά δεν είναι η γλώσσα του Δούκα ούτε του Κοραή (Κ. Παλαμάς), πως είναι κατασκευασμένη με υλικά δανεισμένα και από τα δυό άκρα (Κ. Δημαράς),

πως είναι η καθαρεύουσα με πολλά στοιχεία της δημοτικής (Μ. Μερακλής, Π. Μαστροδημήτρης), η γραφόμενη στην εποχή του απλή νεοελληνική πλουτισμένη με άφθονα στοιχεία της λαϊκής και της αρχαίας (Γ. Κουρμούλης),

πως είναι μάλλον δημοτική, πράγμα που αποδεικνύεται από την απλή και αναλυτική σύνταξή της (Γρηγ. Ξενόπουλος).

Για τη γλώσσα του Παπαδιαμάντη έχει υποστηριχθεί:

πως είναι καθαρεύουσα γεμάτη από βιβλικές, ιδιωματικές, λαϊκές εκφράσεις (Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Κούλης Αλέπης), βυζαντινίζουσα καθαρεύουσα (Δ. Μάργαρης, Μπ. Νίντας),

πως είναι καθαρεύουσα ιδιόρρυθμη (Ι. Καμπούρογλου, Ν. Καρβούνης), καθαρεύουσα ιδιότυπη (Β. Ρώτας), πως είναι ανάμεικτη από λόγια και δημοτικά στοιχεία (Ν. Τωμαδάκης),

πως είναι αναρχική (Αρ. Καμπάνης),

πως είναι ακατάστατη. «Η ακαταστασία του Παπαδιαμάντη καταφαίνεται και εις την γλώσσαν την οποίαν μεταχειρίζεται. Πότε-συνηθέστερον γράφει εις την καθαρεύουσαν, πότε εις την δημοτικήν, συνηθέστερον δε, κατά λίαν ακαλαίσθητον, δι' εμέ τουλάχιστον, τρόπον ανμιγνύει εις το ίδιον διήγημα, εις την ιδίαν φράσιν, τύπους γλωσσικούς υπερκαθαρεύοντας και δημοτικούς». (Δ. Σ. Μπαλάνος).

Αυτές οι τόσο αντιφατικές γνώμες για τη γλώσσα του Κάλβου και του Παπαδιαμάντη φανερώνουν πως υπάρχει, παρά τη σοβαρή προσπάθεια που έχουν κάποι-οι καταβάλει, πρόβλημα, για τη λύση του οποίου απαιτείται ακόμα πολύ δουλειά, βαθιά γλωσσική και υφολογική έρευνα του έργου τους.

Επειδή από πολλύν καιρό καταγίνομαι με τον Κάλβο και τον Παπαδιαμάντη, δεν διστάζω να σημειώσω κάποιες παρατηρήσεις μου σχετικές με τις παραπάνω γνώ-μες. Πιστεύω πως:

α' – και ο Κάλβος και ο Παπαδιαμάντης ήταν κάτοχοι της ελληνικής γραμμα-τείας και γλώσσας. Ήταν άριστοι γνώστες και της αρχαίας και της νεοελ-ληνικής και με ευχέρεια έπαιρναν στοιχεία, όσα τους άρεσαν, και από τις δυό. Ο ισχυρισμός πως ο Κάλβος είχε έμμεση γνώση της δημοτικής δια-ψεύδεται από το έργο του.

β' – και οι δυό χρησιμοποιούσαν απλή, αναλυτική σύνταξη, που δίνει στη γλώσσα τους το χρώμα της δημοτικής και

γ' – η ανάμειξη γλωσσικών στοιχείων δεν οφείλεται σε ακαταστασία, η γλώσ-σα τους δεν είναι αναρχική ούτε ακανόνιστη. Είναι, ελπίζω να το αποδεί-ξω πολύ σύντομα, σκόπιμη, σύμφωνη με τις εκάστοτε επιδιώξεις τους και με τις περί του καλού αντιλήψεις τους η ανάμειξη αρχαϊστικών και λαϊκών στοιχείων, που δίνουν ζωντάνια στο λόγο τους και εκφράζουν πιο παρα-στατικά τη λυρική τους διάθεση.

Αναλογίζομαι όλα αυτά, και πείθομαι πως το επίμονο λίκνισμα των δημοτικι-στών στο αλώνι της Φαναριώτικης και της Παλαιάς Αθηναϊκής Σχολής για να χωρι-στεί το λίγο στάρι που υπήρχε εκεί από την πολλή νύρα και οι προσπάθειές τους για την ανάδειξη και αξιοποίηση του Κάλβου και του Παπαδιαμάντη αποτελούν μια μεγάλη, σημαντικότερη προσφορά προς το Έθνος, που πρέπει να μάθει να ξεχωρί-ζει και να αγαπά το ωραίο, όπου κι αν βρίσκεται, όπως κι αν παρουσιάζεται.

ΣΤΙΣ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ Η ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΚΑΡΟΛΟΥ ΧΟΠΦ ΣΤΗ ΝΑΞΟ ΤΟ 1863*

Η ιστοριογραφία των Κυκλάδων μεθοδικά και επιστημονικά αρχίζει τον 19ο αιώνα. Πράγματι, οι πρώτοι συγγραφείς, όπως οι Ιησουίται Ρόμπερτ Σωζέ και Ιγνάτιος Λίχτλε, είχαν χρησιμοποιήσει κάποια ιστορικά έγγραφα που ανακάλυψαν στη Νάξο για τη συγγραφή των έργων τους, και ειδικά ο Σωζέ γνώριζε καλά τη Βενετική και τη Βυζαντινή ιστοριογραφία, αλλά το έργο το Σωζε είναι μάλλον πολιτικό πάμφλετ με ιστορικές διακοσμήσεις κι όχι μια επιστημονική ιστορική μελέτη, ενώ το έργο του Λίχτλε δεν βασίζεται σε ουσιαστική επιστημονική έρευνα. Τον 19^ο αιώνα, την εποχή του βασιλιά Όθωνα, τοποθετούνται οι πρώτες προσεγγίσεις για μια πιο σύγχρονη μεθοδολογία. Γερμανοί επισκέπτες, σαν τον Ερνέστο Κούρτιο (1814) και τον Λουδοβίκο Ρος (1806), άρχισαν να συγκεντρώνουν έγγραφα. Υπήρξε κι ένας Γάλλος, ο Buchon (1791), που επισκέφθηκε τη Νάξο με σκοπό να συγκεντρώσει υλικό για την ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα. Οι προσπάθειες του δεν ευδοκίμησαν ιδιαίτερα, το μόνο που κατάφερε ήταν να αναδημοσιεύσει ένα γράμμα του δούκα Ιωάννη Δ΄ Κρίσπο, που είχε ήδη δημοσιευθεί σε σπάνιες εκδόσεις του 16^{ου} αιώνα. Ο Buchon παρουσιάζει ενδιαφέρον εξαιτίας της περιγραφής του ταξιδιού του στην Ελλάδα. Κάποιες φορές όμως αυτό το κείμενο περιέχει κομμάτια φαντασίας.

Ο Κάρολος Χοπφ γεννήθηκε στην πόλη Hamm, στο 1832, κι ανήκε σε μιαν άλλη, νεότερη γενιά. Στη Γερμανία είχε αρχίσει μια ιδιαίτερα μεθοδική έρευνα και μελέτη για τους μέσους χρόνους. Ο πατέρας του ήταν καθηγητής στο τοπικό Γυμνάσιο, ενδιαφερόταν πολύ για τη Βυζαντινή ιστορία, και στο σπίτι του υπήρχαν μερικές εκδόσεις Βυζαντινών κειμένων. Το 1849 ο Κάρολος έγινε φοιτητής στο Πανεπιστήμιο του Bonn, και το 1852 δημοσίευσε μια διατριβή στα Λατινικά, με τίτλο *De Historiae Ducatus Atheniensis fontibus* («Περί των πηγών της ιστορίας του δουκάτου της Αθήνας»). Τον επόμενο χρόνο ταξίδευσε στην Ιταλία, όπου ερεύνησε ιδίως έγγραφα στα αρχεία της Βενετίας. Δυστυχώς τα αρχεία των Δουκών της Κρήτης δεν ήταν ακόμα ταξινομημένα και έμεναν κλειστά, αλλά σ' άλλα αρχεία βρήκε πολλά έγγραφα.

Φαίνεται ότι ο Χοπφ ήταν συμπαθητικός άνθρωπος και είχε καλές επαφές με τοπικούς ιστορικούς στη Βενετία, ιδίως με τον Cicogna που διατηρούσε μεγάλη ιδιωτική συλλογή εγγράφων. Κατά τη διάρκεια των χρόνων που ακολούθησαν έγραψε μερικά μικρά βιβλία, τα οποία περιέχουν πολλές σπουδαίες πληροφορίες για την ιστορία των Κυκλάδων. Στα 1862-1863 έκανε ένα μεγάλο ταξίδι στη Νότια Ιταλία, στη Μάλτα και στην

* Απο Monatsberichte der Königlichen Preussischen Akademie zu Berlin 1864 (Berlin 1865), pp. 218-224, Γράμμα του Χοπφ απο Hamm, 2 Μαΐου 1863.

Ελλάδα (Επτάνησα, Αθήνα, Σύρο, Νάξο). Στην Ελλάδα είχε επαφές με ντόπιους ιστορικούς. Έτσι γνώρισε στη Νάξο τον Ιάκωβο Γριμάλδι. Είχε τη βοήθεια μερικών κατοίκων της Νάξου, ιδίως της οικογένειας Σομμαρίπα που του έδειξαν έγγραφα, και ο Καθολικός Αρχιεπίσκοπος Κουκούλα τον άφησε να δει τα αρχεία της Αρχιεπισκοπής.

Μετα την επιστροφή του στη Γερμανία έγινε καθηγητής και βιβλιοθηκάριος του Πανεπιστημίου του Königsberg (Kaliningrad). Έγραψε ακόμα μερικά σπουδαία έργα, αλλά πέθανε αρκετά νέος, το 1873. Άφησε μια μεγάλη συλλογή αντιγράφων εγγράφων στη Βιβλιοθήκη του Βερολίνου, αλλά δυστυχώς αυτά χάθηκαν στον τελευταίο πόλεμο.

Η κριτική την οποία άσκησε ο Χοφφ στο έργο του Σωζέ είναι μάλλον σκληρή. Δεν είχε υπόψη του τα γαλλικά αρχεία ούτε και τα αρχεία της Ρώμης, που ήταν ακόμα κλειστά: έτσι δεν γνώριζε την περίεργη ιστορία του Σωζέ. Η έρευνά του δεν είναι πάντοτε εξ ίσου καλή, ο Loenertz ειδικά είχε τη δυνατότητα να κάμει πολλές διορθώσεις... αλλά έγιναν έναν αιώνα αργότερα.

Οπωσδήποτε είναι άξια θαυμασμού η τεράστια εργασία που έκανε ο Χοφφ σε μια εποχή που τα ταξίδια ήταν ακριβά και δύσκολα. Δυστυχώς δεν υπήρξε τόσο καλός συγγραφέας, τα έργα του δεν διαβάζονται εύκολα, και οι παραπομπές στις πηγές που κάνει δεν είναι πάντα εξ' ίσου καλές. Ήταν όμως πράγματι ο πρώτος που έγραψε επιστημονική ιστορία κι αν μερικές φορές έκανε λάθη δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο άνθρωπος ήταν σκαπανέας, που έπρεπε να μαζεύει την ύλη του γρήγορα και σε ταξίδια, δίχως να 'χει την άνεση και την ευχέρεια να ασχοληθεί και να συζητήσει όσο θα ήθελε τα ευρήματά του.

Για όλους τους ιστορικούς της Νάξου ο Χοφφ θα είναι πάντοτε ο πρωτοπόρος κι είμαι ευχαριστημένος που μπορώ να παραθέσω σ' αυτό το περιοδικό τις εντυπώσεις τις οποίες απεκόμισε ο ίδιος ο Χοφφ και τις έγραψε σ' ένα φίλο του ακαδημαϊκό της Πρωσικής Ακαδημίας, στο Βερολίνο, στον οριενταλιστή Justus Olshausen. Προσέθεσα κάποιες δικές μου σημειώσεις και εξηγήσεις στις υποσημειώσεις.

«[...] Μ' ένα ιστιοφόρο πλοίο, τελικά, έφθασα μετά από μια σύντομη διαδρομή από τη Σύρο στη Νάξο, την πρώην πρωτεύουσα του Δουκάτου του Αρχιπελάγους, του οποίου η ιστορία ήταν ως τα τώρα εντελώς σκοτεινή και ταραγμένη εξ' αιτίας των φαντασιών του Σωζέ, που μέχρι τότε εθεωρούντο αληθινές. Έμεινα στο σπίτι του κ. Κρουσί-νου Σομμαρίπα, απογόνου των αρχαίων κυρίων της Άνδρου και της Πάρου, και βρήκα απ' αυτόν κι από τον πεθερό του, κ. Μαυρογένη¹, την πιο θερμή υποστήριξη για τις έρευνές μου. Δεν υπάρχει εκεί επίσημο τοπικό αρχείο, αλλά ελπίζω να βρω στα αρχεία της Καθολικής Αρχιεπισκοπής και σε ιδιωτικά αρχεία ακόμα μερικά ενδιαφέροντα έγγραφα. Πραγματικά, μερικές από τις πρώτες Καθολικές οικογένειες κατέχουν ακόμα ενδιαφέροντα έγγραφα (από τις πιο αρχαίες οικογένειες που κρατούνται στην Καθολική εκκλησία όπως των Σομμαρίπα, Γριμάλδι, Βαρότζη και Γιράρδι στη Νάξο, κι αργότερα προστέθηκαν ακόμα οι Δελλαρόκκα, οι Μπαρόν Λαστίκ δε Βιγκουρού και οι Κόμητες Φραγγόπουλοι - που έλαβαν τον τίτλο τους από τον Παπα). Οι Βενετικές οικογένειες Βάλβη, Βασέγιο και Κόκκο προσχώρησαν στο Ορθόδοξο δόγμα. Αλλά επειδή οι περισσότερες οικογένειες έπεσαν σε μεγάλη φτώχεια, προσπαθούσαν να πουλήσουν τα έγγραφα όσο πιο ακριβά μπορούσαν κι έτσι μου πρόσφεραν 6 διπλώματα για 30 δραχμές, ένα βιβλίο, πολύ σπάνιο για 200, και ένα αντίγραφο του χρονικού της Νάξου που έγραψε ο Γερμανός Ιησουίτης Ιγνάτιος Λίχτλε για 300 δραχμές. Δεν αγόρασα όμως τίποτα απ' αυτά, αλλά έκανα περιλήψεις 6 διπλωμάτων και ο Μπαρόν Λαστίκ μου έδωσε μια κόπια, όχι ολόκληρη, του χρονικού του Λίχτλε, η οποία όμως ήταν αυτό που

1. Πρόκειται για τον Επαμεινώνδα Μαυρογένη.

χρειαζόμουν διότι περιείχε ολόκληρο το μέρος που αναφέρεται στην Μεσαιωνική ιστορία. Αυτό το χρονικό, στο οποίο ο συγγραφέας του δεν μπόρεσε να χρησιμοποιήσει το έργο του Σωζε, περιγράφει ιδίως την αρχαία ιστορία, τη γεωγραφία και τη στατιστική της νήσου, αλλά έχει και μια σύντομη ιστορία του Μεσαιωνικού δουκάτου και ένα κατάλογο των δουκών και από το 1520 μόνο, των αρχιεπισκόπων. Από τους πρωεστώτες της Νάξου που ζουν σήμερα (1863), δύο, ο κ. Ιάκωβος Γριμάλδι και ο κ. Κρουσίνο Γιράρδι έχουν συνεχίσει και συμπληρώσει αυτό το χρονικό και μ' άφησαν να δω τα χειρόγρατά τους για τη δουλειά μου². Ο κ. Γιράρδη έγραψε μερικές ενδιαφέρουσες προσθήκες, ιδίως για τους νεότερους χρόνους (από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα), και επίσης βρήκα μερικά έγγραφα των χρόνων 1575-1750, έγγραφα των Γοζζαδίνι της Σίφνου, γράμματα του Πάπα προς τους αρχιεπισκόπους της Νάξου και μια συμφωνία διανομής μεταξύ του Μάρκου Σομμαρίπα, «υιός του εκλαμπρότατου κ. Φραγκίσκου αυθέντη της Άνδρου», και κάποιου ανεψιού του, του 1617. Τα έγγραφα του κ. Γριμάλδι περιείχαν μεταξύ άλλων κατάλογο των καθολικών οικογενειών της Νάξου, του οποίου λακωνική περίληψη βρίσκεται στο χρονικό του Λίχτλε, επίσης ένας κατάλογος των πιο σπουδαίων κτηματιών με τα κτήματά τους και το χαράτζι που πλήρωναν το 1670, μαρτυρία ιδιαίτερα σημαντική για τη τοπογραφία της Νάξου³, τα προνόμια του τάγματος των Ιησουιτών κι ένα γενεαλογικό δένδρο των Γριμάλδι, οι οποίοι ήρθαν πρώτα από την πατρίδα τους τη Γένοβα στη Μυτιλήνη, στους συγγενείς τους, τους Γαταλούσι, στους οποίους ο Ομπέρτο Γριμάλδι υπήρξε για πολλά χρόνια υπουργός, που είναι γνωστό και από επιγραφές, αλλά στα 1462 κίνησαν για τη Χίο κι έπειτα για τη Νάξο. Οι πληροφορίες (απ' αυτά τα βιβλία) συμπληρώνονται ακόμα με άλλες που βρήκα σ' ένα φύλλο που ανακάλυψα στο μοναστήρι των Καπουτσίνων, το οποίο έγραψε το 1700 ο μοναχός Πολύκαρπος de Boville και αναφέρονται στην ιστορία του μοναστηριού⁴.

Στις Κυκλάδες, τουλάχιστον στους κύκλους της Λατινικής αριστοκρατίας, η μοντέρνα εποχή δεν έχει ακόμα αρχίσει: όλοι ζουν ακόμα από τις μνήμες της φεουδαλικής εποχής των δουκών, κι έτσι ο ιστορικός υποχρεώνεται, έχοντας μπροστά του ένα ζωντανό κομμάτι του Μεσαίωνα, να εστιάζει τις έρευνές του στην εσωτερική ιστορία του νησιού και των οικογενειών που έζησαν και έδρασαν σ' αυτό. Αυτά σκέφθηκα όταν έκανα έρευνες στα αρχεία της Καθολικής Αρχιεπισκοπής. Ο Αρχιεπίσκοπος, Μονσινιόρ Κουκούλα, ήταν ένας εύθυμος, κεφάτος γέροντας, που βρήκε περίεργο το ότι ένας ξένος ενδιαφέρονταν για την ιστορία του νησιού του. Ο δεσπότης πίστεψε ότι όλα που είχε διαβάσει για αυτά ήταν παραμύθια, κι είχε μάλλον δίκιο, αν είχε υπόψη του το τιποτένιο έργο του Σωζε. Οι Έλληνες κάτοικοι της κάτω πόλεως ήταν φανερό ότι δεν καταλάβαιναν τι πράγμα έκανε ένας "Γερμανός η Πρώσος" στο νησί τους και τις πρώτες μέρες της μακράς διαμονής μου παντού ήταν διάχυτη η εντύπωση αλλά και ο κίνδυνος ότι ήμουν κάποιος αποσταλμένος της παλαιάς κυβερνήσεως⁵, έτσι ο οικοδεσπότης μου υποχρεωνόταν να δίνει εγγύηση για τη καλή μου διάθεση. Ο *coadjutor*⁶ του δεσπότη

2. Η ιστορία του Γριμάλδι είναι γνωστή, βλ. τη μελέτη του κ. Κοκολάκη στη Φλέα, αλλά δεν υπάρχουν άλλες πληροφορίες για το κείμενο του Γιράρδη. Ίσως το χειρόγραφο του Γιράρδι βρίσκεται στα αρχεία της Καθολικής Αρχιεπισκοπής (που βρίσκονται άλλα έγγραφα που προέρχονται από τον Γιράρδη): παλαιά είδα εκεί μια κόπια εκτεταμένου κειμένου του Λίχτλε σε σχολικά τετράδια του 19ου αιώνα που ίσως είναι το έργο του Γιράρδι που αναφέρει ο Χοφφ.

3. Αυτό το έγγραφο, είναι μόνο μια πολύ σύντομη περίληψη του Τούρκικου φορολογικού κατάστικου του 1670

4. Αυτό ήταν μάλλον μια λυτή σελίδα του χρονικού της μόνης των Καπουτσίνων του οποίου ο Ζερλέντης δημοσίευσε περιλήψεις σε Ελληνική μετάφραση.

5. Δηλαδή του Βασιλιά Όθωνα.

6. *coadjutor*, βοηθός του επισκόπου που έχει και ο ίδιος βαθμό επισκόπου.

Μονσινιόρ Bergeretti και ο καγκελλάριος της επισκοπής, ο κανονικός Μπαρότζι, ήταν πιο έξυπνοι. Ο κανονικός υποστήριξε τη δουλειά μου μ' όλους τους τρόπους που διέθετε, και μου βρήκε πολλά ενδιαφέροντα έγγραφα, δυστυχώς κανένα από την εποχή των δουκών, αλλά πολλά των αρχών του 17^{ου} αιώνα. Έπειτα μελετούσα όλα τα ληξιαρχικά βιβλία που υπήρχαν στο σπίτι του Καθολικού εφημέριου και που είναι γραμμένα στα ιταλικά, γαλλικά και ελληνικά. Ενεργούσα κατ' αυτό τον τρόπο γιατί έτσι μπόρεσα να ταξινομήσω καλύτερα τις πληροφορίες που προέρχονταν από άλλα έγγραφα.

Ανάμεσα στα ιδιωτικά, ο μακαρίτης, ο πρώην καγκελλάριος Κωνσταντίνος Κόκκος, κατείχε μερικά παλαιά και ενδιαφέροντα έγγραφα τα οποία ο Καθηγητής Κούρτιους είχε αντιγράψει όσο καιρό βρισκόταν στη Νάξο: τα αντίγραφα που μου έδωσε είναι για μένα πολύτιμα επειδή σχεδόν όλα αυτά τα έγγραφα έχουν τώρα εξαφανισθεί και ο γιος του καγκελλαρίου το μόνο που μπορούσε ήταν να μου δείξει μια αποτύπωση σφραγίδας του Ιακώβου Κόκκου και το διδακτορικό δίπλωμα του Φραγκίσκου Κόκκου, του 1601. Ένα χειρόγραφο του «Χρονικού» του Φραντζή, που είχε, δεν ήταν παλιό, ήταν αυτού του αιώνα από την έκδοση του Alter (Βιέννη 1796).

Οι δυο συγγραφείς των χρονικών [Γριμάλδι και Γιράρδι] υποστηρίζουν με βεβαιότητα ότι τα χαρτιά του μακαρίτη Σαβέριο Κορονέλλο πουλήθηκαν ή χαρίστηκαν τα έγγραφά του στον Πρίγκιπα Rückler-Muskau⁷ αλλά ανακάλυψα ότι αυτή η πληροφορία, που δεν την πίστεψα από την αρχή, δεν ήταν αληθινή. Κατά την επιστροφή μου στην Αθήνα επισκέφθηκα το νεαρό Αντώνιο Κορονέλλο, που τώρα είναι αξιωματικός στο στρατό, και που θυμόταν ακόμα την επίσκεψη των κυρίων Κούρτιους και Γκάϊβελ στο σπίτι των γονιών του, και μου είπε ότι οι γονείς του διέδωσαν αυτή την ιστορία γιατί μετά τον θάνατο της μητέρας του (της τελευταίας της παλαιάς δουκικής οικογένειας των Κρίσπων), κάποιος Κρίσπο είχε αναζητήσει τα έγγραφα ως ο στενότερος συγγενής των δουκών. Εκείνος ο Κρίσπο όμως δεν είχε καμιά σχέση με την παλιά οικογένεια, αλλά ήταν πολύ κατώτερης καταγωγής, εγγονός ενός γελωτοποιού του πρίγκιπα της Βλαχίας, ονόματι Γρίφος, που αργότερα άλλαξε το όνομά του, κάτι που όπως ανακάλυψα αργότερα ήταν αλήθεια. Ο κύριος Κορονέλλο έχει ακόμα όλα τα χαρτιά της οικογένειας έτσι όπως τα είδε ο κ. Κούρτιος και έκανε περιλήψεις, καθώς και τα δυο γενεαλογικά δένδρα των Κρίσπων των οποίων έκανα μια ακριβή σύνθεση και που συμπλήρωσα επειδή ο κ. Κούρτιος είχε αντιγράψει μόνο ένα μέρος. Αντέγραψα και το πρωτότυπο δίπλωμα της 15 Ιουλίου 1577 που περιέχει την παραχώρηση φεούδων από τον Εβραίο δούκα Ιωσήφ Νάσι προς τον Φραγκίσκο Κορονέλλο⁸. Ο Κούρτιος είχε μόνο αντιγράψει και εκτυπώσει στη μελέτη του την αρχή και το τέλος του εγγράφου, δηλαδή τον τύπο της Καγκελλαρίας, αλλά εγώ τώρα το αντέγραψα ολόκληρο και έχω τη γνώμη ότι αξίζει να εκδοθεί ολόκληρο.

Στη Νάξο ο κ. Γεώργιος Σομμαρίπα κατέχει την πιο ωραία συλλογή μεσαιωνικών εγγράφων: είναι τα έγγραφα που βρήκε ο Σωζέ, τα ελάχιστα αληθινά, που βρίσκονται στο βιβλίο του¹⁰. Μου έδωσε την άδεια να αντιγράψω όλα τα έγγραφα. Πρώτα, ανάμεσα σ' αυτά, βρίσκονται δύο πολύ ολοκληρωμένα γενεαλογικά δένδρα των δουκών της

7. Ο περιπετειώδης Γερμανός πρίγκιπ Hermann von Rückler-Muskau ήταν ένας πολύ σπουδαίος συγγραφέας. Το βιβλίο του για το ταξίδι του στην Ελλάδα, που μεταφράσθηκε σε πολλές γλώσσες περιέχει μια χιουμοριστική περιγραφή της διαμονής του στη Νάξο.

8. Το έγγραφο τώρα βρίσκεται στη συλλογή Ζερλέντη στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, στην Αθήνα. Δημοσιεύθηκε από τον Ζερλέντη στα «Γράμματα των τελευταίων Φράγκων Δουκών», (Ερμούπολις 1924), σ. 95-97.

9. Τα πλείστα απ' αυτά τα έγγραφα βρίσκονται τώρα στα αρχεία της Καθολικής Αρχιεπισκοπής.

10. Δυστυχώς δεν ξέρω που βρίσκεται σήμερα αυτό το περίεργο οικόσημο.

Νάξου με τους συγγενείς τους, καθώς και του οίκου Σομμαρίπα, με πλούσιες παρατηρήσεις: είναι τα πιο ακριβή που γνωρίζω. Ακόμη περιέχουν πολλά άγνωστα ονόματα. Του πρώτου δένδρου βρήκα επίσης μια κόπια στου κ. Δαμιράλη. Εκείνος μου παρείχε ένα ολόκληρο αντίγραφο του χρονικού του Λίχτλε να το διαβάσω. Μεταξύ των πρωτότυπων διπλωμάτων υπήρξαν μερικές πατέντες του Λουδοβίκου ΙΔ΄ για έναν Σομμαρίπα, 3 μεγάλα Τούρκικα φαρμάνια για τους πρώην αυθέντες της Άνδρου, τα οποία δυστυχώς έπρεπε να αφήσω όπως ήταν, αλλά και δυο διπλώματα του δουκός Giovanni Palazzo του Μιλάνου, της 27ης και 28ης Ιουνίου, για τον Γασπάρο Σομμαρίπα, κύριο της Πάρου και Αντιπάρου, και μια καταδίκη του Μπάϊλου του Νεγροπόντε, Maffeo Donato, σύμφωνα με την οποία στον Κρουσίνο Α΄ Σομμαρίπα δόθηκε η ιδιοκτησία του ενός τρίτου της Εύβοιας, και ένα έγγραφο από μια δικαιοπραξία σχετικά με τα κτήματα του Ανδρέα Λόγκο έναντι του μπάσταρδου Ιάκωβου Κρίσπου, που, όπως προκύπτει απ' αυτό το έγγραφο, κυβερνούσε πριν από καιρό το Αρχιπέλαγος μετά τη δολοφονία του Δούκα Ιωάννη Γ΄, όσο καιρό η Βενετία κατείχε τα νησιά. Έπειτα ο κ Γεώργιος Σομμαρίπα μου έδειξε τη βούλα της σφραγίδας του "Curssinus III Sumarippa d[ominus] André, από την οποία έκανα μερικές αποτυπώσεις. Όπλα από τον καιρό των δουκών και αλλά ενδιαφέροντα κατάλοιπα.

Έτσι, όπως και οι κάτοικοί του, το λεγόμενο Κάστρο της Νάξου, δηλαδή το άνω μέρος της πόλεως που κατοικείται ιδίως από Καθολικούς, έχει ένα μεσαιωνικό χρώμα. Το δουκικό παλάτι είναι ερείπιο, και η καγκελλαρία, που στην εποχή του κ. Κούρτιου έμενε ακόμα ένας γέρος της οικογένειας Κορονέλλο, τώρα είναι ένα ερείπιο, υπάρχει ακόμα ένας από τους πολλούς πύργους που προστάτευαν το Κάστρο, και παντού, σε πόρτες και παράθυρα βρίσκονται τα οικόσημα των παλαιών δουκών και των συγγενών και βασάλων τους, Σομμαρίπα, Μπασέγιο, Μπαρότζι, Κορονέλλο και άλλων οικογενειών εκ των δοκίμων της νήσου, έτσι για παράδειγμα βλέπουμε ένα οικόσημο του τελευταίου δούκα Ιάκωβου Δ΄ με χρονολογία 1564, και ένα άλλο του M[arco] C[rispo] με χρονολογία 1556. Είναι περίεργο ότι στην Κάτω Πόλη πολλές οικογένειες έχουν πάρει παλαιά οικόσημα. Έτσι ένα πρωτότυπο λιοντάρι του Αγ. Μάρκου, που έφερε από την πατρίδα του ένας Έλληνας, ονόματι Μάνεσης, που μετανάστευσε τον περασμένο αιώνα από τα Επτάνησα, το είχε εντοιχίσει στο σπίτι του στην παραλία¹¹. Κάποιος κύριος Ιάκωβος Μπασέγιος, τώρα, κτίζει καινούργιο σπίτι, κι αγόρασε για να το διακοσμήσει ένα παλαιό οικόσημο, με χρονολογία 1499, με δυο αγγέλους που κρατούν ασπίδα, μάλλον αυτή των Κρίσπων, που έχει σβήσει το οικόσημό τους και στη θέση του έβαλε το δικό του στην ασπίδα. Τέτοιες αλλαγές εύκολα μας οδηγούν σε ιστορικά λάθη, αλλά αποδεικνύουν ότι το φεουδαλικό πνεύμα υπάρχει ακόμα σ' αυτές τις οικογένειες. Στην εκκλησία του προφήτη Ηλία βρήκα το οικόσημο των Κρίσπων μαζί μ' αυτό των Παλαιολόγων. Μάλλον αυτή η εκκλησία κτίσθηκε από τη δούκισσα Γινέβρα Γαταλούσιο: η οικογένειά της είχε μαζί με τη νήσο Λέσβο το δικαίωμα να φέρει το οικόσημο των Βυζαντινών αυτοκρατόρων.

11. Αυτή η ερμηνεία είναι ενδιαφέρουσα. Τώρα μία πλάκα στον Άγ. Ηλία έχει ακόμα τα 4 Β των Παλαιολόγων, αλλά το οικόσημο αριστερά έχει σβήσει, μάλλον από ένα βάρβαρο χέρι. Μια σειρά ψηφιακών φωτογραφιών που έκανα παρουσιάζει ίχνη που, ιδίως αριστερά, δείχνουν τους τυπικούς ρόμβους του οίκου Κρίσπου. Και πραγματικά ξέρουμε οικόσημο που οι Gattalusio της Μυτιλήνης χρησιμοποιούσαν ως βασάλοι του Βυζαντίου, το οικόσημο των Παλαιολόγων μαζί με το δικό τους, βλ. Ermanno í Ermao, *In giro per il Mar Egeo con Vincenzo Coronelli* (Firenze 1951) σ. 114.

Πάνω από τις πόρτες της Καθολικής Μητροπόλεως διακρίνονται τα οικόσημα των Σανούδων και Κρίσπων, μέσα μια επιγραφή που αναφέρει την καθαγίαση της εκκλησίας την εποχή του πρώτου δουκός¹². Στο δάπεδο πολλές ταφόπλακες των Μπασέγιο, Γιουστινιάνι, Γριμάλδι, Σφόρτζα-Κάστρι, Μπαρότζι, Κρίσπη, Σομμαρίπα, Δάμβι, στη μονή των Καπουτσίνων επιγραφές των Κάστρι, Κορονέλλο, Λορεδάνο. Μπροστά στην Ελληνική Μητρόπολη επιγραφές των Γριμάνι, Σκληρών, Πριούλι, Σανούδο και Δάλλε Κάρτσερι. Αλλά σχετικά με τη ταφόπετρα του τρίτου δουκός Μάρκου Β΄ Σανούδου, που λέγεται ότι απεκάλυψε την εποχή του ο κ. Κούρτιους, κανείς δεν μπόρεσε να μου δώσει πληροφορίες, και δεν βρήκα καμιά επιγραφή σχετικά μ' αυτόν τον δούκα. Η πληροφορία του κ. Κούρτιους είναι εσφαλμένη (βρήκα μια ταφόπλακα του Μιχαήλ Σανούδου του 1630) ή το μάρμαρο πουλήθηκε σε κάποιο Άγγλο περιηγητή. Πολύ ενδιαφέρουσα ήταν η ερειπωμένη εκκλησία του Αγίου Αντωνίου στο λιμάνι, ανήκε στην *commendata*¹³ του τάγματος των ιπποτών του Αγ. Ιωάννου της Ρόδου, της οποίας βρήκα το κτητορικό έγγραφο στη Μάλτα. Στις κολόνες διακρίνονται το οικόσημο των Κρίσπων και ο σταυρός του τάγματος, και σ' ένα βόλτο υπάρχει μια ταφόπλακα με τη σβησμένη επιγραφή "*Sepulchrum Nobilis*", κι από το οικόσημο φαίνεται ότι είναι του Μάρκου Κρίσπου, ενός νεότερου απογόνου των δουκών και *commendator* του τάγματος¹⁴.

Ήθελα να επισκεφθώ μετά τη Νάξο την Σαντορίνη, μόνο που αυτή την εποχή ήταν αδύνατο να βρεθεί ένα πλοίο για εκεί και έτσι έπρεπε να περιοριστώ στην αλληλογραφία με τους κυρίους Δεκιγάλλα και Δελένδα και να αναζητήσω εκείνους που γνωρίζουν καλά την ιστορία του νησιού τους και να τους ζητήσω να στείλουν αντίγραφα από τα πιο ενδιαφέροντα έγγραφα στον κ. πρόξενο von Hahn (στη Σύρο). Ελπίζω ότι θα λάβω τις πληροφορίες τους στο Βερολίνο. Στην Πάρο βρίσκονται κάποια μεσαιωνικά οικόσημα, όπως αυτό των Γιράρδη, στη Νάουσα. Ο κ. Μαυρογένης, που κατάγεται από την Πάρο, έχει ακόμα μερικά έγγραφα από Πάρο, και μάλλον θα μου στείλει αντίγραφα.

Από Πάρο επέστρεψα στη Σύρο, στη μονή των Ιησουιτών, εκεί φαίνεται ότι υπάρχει ένα ενδιαφέρον χειρόγραφο με περιγραφή του Αρχιεπελάγου του οποίου υπάρχει και ένα αντίγραφο στη μονή των Φραγκισκανών στη Τήνο, αλλά βρήκα ότι αυτό ήταν το σπάνιο έργο του Αποστολικού επισκέπτη Σεβαστιάνη το οποίο γνώριζα ήδη ως έντυπο βιβλίο. Μετά από διαμονή μερικών ημερών στην Ερμούπολη επέστρεψα στην Αθήνα»¹⁵.

12. Αυτές οι πληροφορίες είναι μάλλον ανακριβείς... Η επιγραφή της καθαγιάσεως στην εποχή του πρώτου δουκός Μάρκου Σανούδου δεν υπάρχει σήμερα (και δεν έχουμε άλλη πηγή που να αναφέρει ότι η Καθολική αρχιεπισκοπή Νάξου υπήρξε την εποχή του Σανούδου. Υπάρχει όμως μια επιγραφή του αρχιεπισκόπου Σκιαττίνι, σε μια πολύ αρχαϊκή γραφή που μιλά για αναστήλωση στα χρόνια του 1630. Τα οικόσημα πάνω από την πόρτα είναι κατά τη γνώμη μου μάλλον ύποπτα, έστω κι αν η κατάσταση άλλαξε αργότερα. Τώρα δεν υπάρχει οικόσημο των Κρίσπων, και το οικόσημο που φαίνεται ότι είναι των Σανούδων δεν βρίσκεται στο κέντρο όπως θα έπρεπε αν ήταν του δουκός. Υπάρχουν 3 άλλα οικόσημα, εκ των οποίων το ένα φαίνεται ότι ανήκει στη Βενετία, και ένα άλλο του τάγματος των ιπποτών του Αγίου Ιωάννου. Όλα φαίνεται ότι είναι της εποχής μάλλον του 17^{ου} αιώνα ή και αργότερα.

13. *Commenda* είναι μια ποσότητα κτημάτων, συνήθως μαζί με οικία και εκκλησία, που παρέχουν το εισόδημα ενός ιππότη (ή αν είναι μεγάλο κάποιων ιπποτών). Δεν ευσταθεί ο ισχυρισμός κάποιων ιστορικών που τη θεωρούν σα μια στρατιωτική βάση ή φρούριο. Η δουκική οικογένεια έκανε αυτό το ίδρυμα για να τροφοδοτήσουν κάποιο νεότερο υιό που ως μοναχός/ιππότης δεν μπορούσε να έχει παιδιά και έτσι μετά τον θάνατό του ένας άλλος συγγενής να έπαιρνε τα εισοδήματα για όσο καιρό θα ζούσε.

14. Έτσι βρίσκεται ακόμα σήμερα.

15 Ernst Gerland, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Erzbistums Patras*, Leipzig, 1903.

Έτσι τελειώνει το κείμενο του Χοφφ. Κάποιες φορές αυτό μου θυμίζει τις πρώτες μου επιστημονικές περιπέτειες στις Κυκλάδες. Υπάρχουν φυσικά διαφορές, εγώ τότε δεν ήμουν καθηγητής αλλά νέος φοιτητής. Υπήρχε ήδη μια βιβλιογραφία από ξένους και Έλληνες ιστοριοδίφες, αλλά ήταν πολύ δύσκολο να βρεθούν όλα τα σπάνια βιβλία. Είχα τη βοήθεια του πατέρα Εμμανουήλ Ρεμούνδου. Είχα και πολλές συζητήσεις με Νάξιους ιστορικούς: είδα τα έγγραφα και είχα πολλές συζητήσεις με τον κ. Ιωάννη Δελλαρόκκα. Είχα συζητήσεις με τον κ. Αντώνιο Κατσουρό, είχα ανταλλαγή εγγράφων με τον Νίκο Κεφαλληνιάδη.... κτλ. Και τελικά μπόρεσα να δω αρχεία που στην εποχή του Χοφφ ήταν ακόμα κλειστά ή άγνωστα. Σ' όλα αυτά ήμουν πιο τυχερός από τον Χοφφ. Αλλά υπάρχουν και πράγματα που αναφέρονται στο κείμενο και που χάνονται, και δυστυχώς δεν έχομε πια τις σημειώσεις και τα αντίγραφα εγγράφων που έκανε στα ταξίδια του. Στα 1964 έγραψα στη Γερμανία, στη Βιβλιοθήκη του Βερολίνου, που έλαβε τα χαρτιά του Χοφφ μετά τον θάνατό του, αλλά μου απάντησαν ότι αυτά τα χαρτιά χάθηκαν στο πόλεμο. Από την κληρονομιά του Χοφφ μένουν μόνο τα έντυπα έργα του και μια μελέτη του Ερνστ Γκέρλαντ, μαθητή του Χοφφ, που από τις σημειώσεις του δασκάλου του έγραψε ένα βιβλίο που περιέχει πολύ υλικό για τις περιπέτειες της δούκισσας Φλωρεντίας Σανούδο.

ΤΟ «ΓΝΗΣΙΟ ΝΑΞΙΑΚΟ ΣΜΥΡΙΓΛΙ» ΣΤΗ ΔΙΕΘΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ (14^ο-19^ο αι.)

Γνωρίζουμε κάποιες μαρτυρίες για το διεθνές εμπόριο της σμύριδας την εποχή των δουκών του οίκου Σανούδου, στη Νάξο. Βέβαια, ήδη από τη αρχαιότητα το σμυρίγλι (που στα λατινικά ονομαζόταν Ναξία-δηλαδή Ναξία πέτρα¹) το χρησιμοποιούσαν για τη λείανση του μαρμάρου, αλλά αυτή μπορεί να γίνει και μ' άλλες πέτρες που βρίσκονται σε διάφορα μέρη του κόσμου. Το χρησιμοποιούσαν και για την επεξεργασία πετραδιών. Αυτές όμως οι χρήσεις δεν μπόρεσαν ν' αποτελέσουν κίνητρο για μια σημαντική πορεία στο διεθνές εμπόριο.

Έχουμε στη διάθεσή μας μια σημαντική νοταριακή μαρτυρία από τα αρχεία της Βενετίας, της 20 Μαΐου του 1304, απ' όπου φαίνεται ότι το σμυρίγλι την εποχή αυτή δεν είχε μεγάλη αξία: κάποιος μπόρεσε να φθάσει στη Νάξο με βάρκα και να πάρει, με άδεια βεβαίως του δουκός, δωρεάν σμυρίγλι από το βουνό². Το έγγραφο μαρτυρά όμως ότι φορτώματα τόνων είχαν προορισμό την Κρήτη κι απ' εκεί, μάλλον, πιθανώς, τη Βενετία, αλλά για ποια χρήση;

Δεν έχουμε πολλές πηγές που να αναφέρονται στη θέση που κατείχε το σμυρίγλι στο διεθνές εμπόριο, πριν το έτος 1800. Αυτή την εποχή ο κόσμος γνώριζε μόνο το σμυρίγλι της Νάξου, αλλά για τη Νάξο ήταν ένα μονοπώλιο μικρής αξίας. Παλαιά κείμενα γεωγράφων αναφέρονται σ' αυτό από το έτος 1420 (το *Isolario* του Cristoforo Buondelmonti³) αλλά δεν δίνουν άλλες πληροφορίες. Το περίφημο βιβλίο για την ιστορία της τέχνης την εποχή της Αναγέννησης του Giorgio Vasari του 1550 αναφέρει πάλι τη χρήση της σμύριδας για τη λείανση γλυπτών, ήδη από την αρχαιότητα⁴. Σ' ένα σημειωματάριο του γραμματέα της Ολλανδικής Πρεσβείας στη Κωνσταντινούπολη του 1613 αναφέρεται ότι το σμυρίγλι είναι μια μαύρη πέτρα με την οποία καθαρίζονται σκουριασμένα σπαθιά...⁵ Η σημείωση αυτή αποτελεί τουλάχιστον την πρώτη ένδειξη για τη χρήση του σμυριγλιού στη βιομηχανία όπλων, που ποτέ δεν υστερούσε σε ανάπτυξη. Πράγματι, με την πάροδο του χρόνου, η βιομηχανία όπλων έγινε ένας από τους πιο σημαντικούς καταναλωτές σμύριδας. Αλλά τον 17^ο αιώνα σκουριασμένα σπαθιά καθαρίζονταν και μ' άλλες πέτρες που βρίσκονταν παντού... Περισσότερο αξιοπρόσεκτη υπήρξε μια άλλη καινούργια χρήση του σμυριγλιού: η σκόνη σμυριγλιού υπήρξε σημαντική για την κατασκευή οπτικών φα-

1. Plinius, *Historia Naturalis* XXXVI, 6.

2. Το έγγραφο βρίσκεται στο: S. Carbone, *Pietro Pizolo, notaio in Candia*, t. 2 Venezia 1985, p. 27-28.

3. G. L. de Sinner (ed) *Cr. Bondelmontii Florentini Liber Insularum Archipelagi* (Leipzig 1824) p. 96 : «in qua petre nigerrima dicta smeriglio reperitur ».

4. Giorgio Vasari, *Le vite de' piu eccellenti pittori, scultori e architettori* t. 1 (Firenze 1972), p. 64.

5. Σημειωματάριο του Ernst Brinck στα αρχεία της πόλεως Harderwijk στην Ολλανδία: Streekarchivariit Noordwest Veluwe, Oud Archief Harderwijk 2046 φ 92.

κών για τα τηλεσκόπια. Αυτά μαρτυρούνται στα τέλη του 16^{ου} αιώνα⁶, αλλά έχουμε ένα κείμενο με πολλές λεπτομέρειες, του 1685, του Ολλανδού μαθηματικού, φυσικού και αστρονόμου Christiaan Huygens⁷, ο οποίος όχι μόνο υπήρξε ο πρώτος που καθόρισε τους όρους αλλά βελτίωσε σε μεγάλο βαθμό τους φακούς με τους οποίους έκανε πολλές αστρονομικές ανακαλύψεις όπως τα δαχτυλίδια του πλανήτη Κρόνου. Οφείλουμε πραγματικά στη Ναξιακή σμύριδα τους φακούς που ήταν απαραίτητοι για τη μεγάλη πρόοδο της αστρονομίας το 17^ο και 18^ο αιώνα.

Αλλά και η εξέλιξη αυτή δεν απαιτούσε μεγάλες ποσότητες σμύριδας ούτε επιτύγχανε καλές τιμές στη διεθνή αγορά. Το 1700 το σμυρίγλι ήταν τόσο φθηνό ώστε ο Γάλλος βοτανολόγος Tournefort αναφέρει ότι πουλιέται στη Ανατολική περιοχή της Νάξου ως σαβούρα για τα Αγγλικά πλοία. Σαν τέτοια δεν είχε μεγάλη αξία, η τιμή ενός τόνου στη Νάξο ήταν περίπου ένα πιάστρο⁸.

Ανακάλυψα όμως άλλες χρήσεις του σμυριγλίου με περισσότερες οικονομικές δυνατότητες στη μεγάλη και γνωστή εγκυκλοπαίδεια των Diderot και d' Alembert που τυπώθηκε στο Παρίσι στα χρόνια 1751-1763. Αυτό το μεγάλο μνημείο του Διαφωτισμού αποτελεί για μας τη σημαντικότερη πηγή γνώσης για την Ευρωπαϊκή τεχνολογία πριν το 1800. Στο άρθρο περί Νάξου αναφέρεται ότι εκεί βρίσκεται το σμυρίγλι, αλλά μας αποκαλύπτει και μια άλλη χρήση του σμυριγλίου στην κατασκευή ενός πολύ μικρού αλλά χρήσιμου εργαλείου: τη βελόνα για ράψιμο. Παλαιότερα αυτή κόστιζε πάρα πολύ: δεν είναι εύκολη η κατασκευή της με σφυρί σε σιδηρουργείο. Η βελόνα πρέπει να είναι λεία, να περνά καλά στο πανί, κι αυτό δεν ήταν εύκολο με την ποιότητα σιδήρου που υπήρχε. Έτσι στα εργοστάσια της Γερμανίας, της Αγγλίας και της Γαλλίας οι βελόνες λειαίνονταν σε κιβώτια γεμάτα με σκόνη σμυριγλίου που περιστρέφονταν συνέχεια. Σ' ένα άλλο άρθρο στην ίδια εγκυκλοπαίδεια περιγράφεται η χρήση της σκόνης του σμυριγλίου στην υαλοποιία, η οποία ήταν μια βιομηχανία που γνώριζε μεγάλη ανάπτυξη τα χρόνια του 1800⁹. Και τα σπίτια είχαν τότε πολύ περισσότερα παράθυρα.

Ο κόσμος γνώριζε ότι το σμυρίγλι ήταν πολύ καλό για τη λείανση σκληρών μετάλλων επειδή ήταν πολύ σκληρό κι εύκολα μετατρεπόταν σε λεπτή σκόνη. Έτσι σ' ένα ολλανδικό λεξικό τεχνολογίας του Egbert Buys του 1777¹⁰ διαβάζουμε ότι σκόνη σμυριγλίου χρησιμοποιείται για την κατεργασία καλού κι έτσι σκληρού ατσαλιού, όχι μόνο για σπαθιά, αλλά και για ξυράφια κι άλλα εργαλεία. Αυτή την εποχή ανακαλύπτουν καλύτερους τρόπους να κάνουν ατσάλι από σίδηρο και μεγαλύτερες ποσότητες σκληρού ατσαλιού χρειάζονταν σιγά-σιγά περισσότερο σμυρίγλι.

Είναι λογικό ότι από τότε σιγά-σιγά η ζήτηση της σμύριδας θα μεγαλώσει και η τιμή της θ' ανέβει. Οι Τούρκοι, που φορολογούσαν σχεδόν όλα τα προϊόντα της

6. Giovandaattista Clemente de' Nelli, *Vita e commercio leterario di Galileo Galilei* (Losanna 1793), p. 180. Περιγραφή της χρήσεως του σμυριγλίου για φακούς στο ημερολόγιο του Ολλανδικού φυσικού Isaac Beeckman του 1635: C. De Waard, *Journal tenu par Isaac Beeckman de 1604 a 1634*, t. 3, 1627-1634, 1635.

7. Cristiaan Huygens, *Oeuvres complètes*, t. 21 ('s- Gravenhage 1944), pp. 253-265.

8. J. Pitton de Tournefort, *Relation d' un voyage du Levant* (Lyon 1718), t. I, p. 263.

9. *Encyclopedie ou dictionnaire raisonne des sciences, des arts et des metiers*, t. I, p. 203 (i. v. aiguille) στο άρθρο Νάξος (τ. 11, σ. 62-64) αναφέρεται: *Quoiqu'il n'y ait point a Naxos de port propre a y attier un grand commerce, on ne laisse pas d' y faire un trafic considerable en orge, vins, figues, coton, soie, emeri & huile. Le bois & le charbon, marchandises tres-rares dans les autres iles de l' Archipel, sont en abondance dans celle-ci. On y fait bonne chere, & les lievres & les Perdix y sont a grand marche.* Το άρθρο Verrerie βρίσκεται στο τ. 17, σ. 113-156.

10. E. Buys, *Nieuw en volledig woordenboek der konsten*, t.8 (Amsterdam 1777) p. 724.

Νάξου, μέχρι και τα ψαράδικα της Στελίδας, δεν έκριναν ποτέ ότι το σμυρίγλι ήταν αρκετά σπουδαίο για να το φορολογήσουν. Μόνο το 1824, σε μια δύσκολη για την Ελλάδα περίοδο, η Προσωρινή Κυβέρνηση φορολόγησε το σμυρίγλι... γεγονός που «αύξησε» την συμπάθεια των Ναξιωτών προς την Επανάσταση. Το ποσόν του φόρου (περίπου το ένα τρίτο της παραγωγής του τελωνίου Νάξου) δείχνει ότι δεν απολάμβανε ακόμη μεγάλου οικονομικού ενδιαφέροντος από τις τότε αρχές. Την ίδια εποχή αναφέρεται για πρώτη φορά ότι πειρατές έκλεψαν πλοία με σμυρίγλι¹¹.

Στα 1831 ο Lothrop στην Αγγλία έκανε το πρώτο σμυριδόπανο, μια καινούργια σπουδαία χρήση. Η κατάσταση άλλαξε, αν σκεφθεί κανείς ότι μέχρι το 1853 το σμυρίγλι αναφέρεται ως σαβούρα πλοίων. Η τιμή του τότε ανέρχεται σε 65 αγγλικές λίρες ανά 100 τόνους¹². Στα εργοστάσια όπλων την εποχή των Ναπολεόντειων πολέμων χρειαζόνταν πολύ σμυρίγλι για να λειάνουν τις κάνες των τουφεκίων που τότε δεν ήταν πια μπρούτζινα αλλά ατσάλενια. Έτσι οι εργάτες που έκαναν αυτή τη δουλειά ονομάζονταν στα γερμανικά *schmirgler*, κάτι σαν σμυριγλάδες.

Τότε τα απλά εργαλεία έγιναν μεγάλες μηχανές από σκληρό ατσάλι, όπλα ήταν από σκληρό ατσάλι κι έτσι τα εργοστάσια του 19^{ου} αιώνα χρειαζόνταν όλο και περισσότερες ποσότητες σμύριδας. Πολλά εργοστάσια που χρησιμοποιούσαν το σμυρίγλι έφεραν το όνομα «Νάξος». Το πιο περίφημο ήταν το NAXOS UNION της Φραγκφούρτης που ιδρύθηκε το 1871 από τον Julius Pfungst που πάντοτε μιλούσε για το «achte Naxos Schmirgel», το γνήσιο σμυρίγλι της Νάξου¹⁴. Και αυτή η έκφραση ήταν ένα κακό σημάδι για το παλιό μονοπώλιο της Νάξου. Ήδη στα χρόνια του 1840 ανακάλυπταν έξω από τη Νάξο σμυρίγλι στην Τουρκία, που όμως δεν ήταν τόσο καλής ποιότητας. Στα 1871 έγινε η βάση για την παραγωγή τεχνητής σμύριδας. Έτσι, όταν ο κόσμος χρειαζόταν όλο και περισσότερο σμυρίγλι τον 20 αιώνα το αγόραζε απ' αλλού. Υπάρχουν σήμερα εταιρίες που φέρουν το όνομα «Νάξος», αλλά χρησιμοποιούν τεχνητή σμύριδα. Τελικά, ο πλούτος από το σμυρίγλι για τη Νάξο αποδείχθηκε μια φάτα μοργκάνα: το μονοπώλιο εξαφανίσθηκε γιατί ο κόσμος έπαιρνε από αλλού το υλικό.

11. Πληροφορίες από το ημερολόγιο του Φραγκίσκου Σομμαρίπα, Ολλανδού προξένου στη Νάξο, Μαρτίου-Μαΐου 1824, Εθνικά Αρχεία, Χάγη, Πρεσβεία Τουρκία 1814-1872, 2. 05.12, nr. 126.

12. B. Poole, *The commerce of Liverpool* (London 1853), p. 187.

13. J. G. Krunitz, *Oekonomische Enzyklopaedie* t. 139 (Berlin 1824) i. v. Schmirgler.

14. Πληροφορία από το Institut für Stadtgeschichte, Karmelitenkloster, Frankfurt, που υπάρχουν και λίγα που υπάρχουν και λίγα λείψανα των αρχείων της εταιρίας.

Η ΜΕΘΩΝΗ ΚΑΙ Η ΚΟΡΩΝΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ Β΄ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ 1207-1500

Ιστορία των δύο «οφθαλμών» της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας του Αγ. Μάρκου. Πολιτική διοργάνωση και κοινωνική διάρθρωση.*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι Βενετοί στη Μεθώνη και την Κορώνη (1204-1209).

Μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως τον Απρίλιο του 1204 από τα στρατεύματα της Δ' Σταυροφορίας, η Βυζαντινή αυτοκρατορία διαλύθηκε, διαμελίστηκε και εξέλιπε ουσιαστικά πλέον από το χάρτη. Ο διαμελισμός της είχε ήδη δρομολογηθεί και προαποφασιστεί το Μάρτιο του 1204 με το *Partitio Terrarum Imperii Romaniae*, μία συμφωνία διανομής των βυζαντινών εδαφών μεταξύ Φράγκων και Βενετών. Η Βενετία βγήκε ιδιαίτερα κερδισμένη από το διαμελισμό της Ρωμανίας. Η Γαληνοτάτη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου εκμεταλλευόμενη τις ευνοϊκές γι' αυτήν συγκυρίες, κατόρθωσε να αποκτήσει πολλά και σημαντικά νέα εδάφη (τα 3/8 της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας) και να επεκτείνει και διευρύνει το χώρο των οικονομικών της δραστηριοτήτων.

Οι Βενετοί, γνωστοί για την κλίση τους προς την περιπέτεια, το ταξιδιωτικό και φιλοπόλεμό τους πνεύμα και την οξύτατη επιχειρηματική τους αίσθηση, ασχολούνταν κυρίως με το εμπόριο και τη ναυτιλία, γεγονός που τους οδήγησε στο να στρέψουν από νωρίς το ενδιαφέρον τους στην απόκτηση βάσεων σε θέσεις-κλειδιά για τον έλεγχο των θαλάσσιων οδών, τον ανεφοδιασμό των πλοίων τους και την ανάπτυξη του θαλάσσιου τους εμπορίου. Προτίμησαν λοιπόν (και το πέτυχαν) να δημιουργήσουν ένα *Stato da Mar* (θαλάσσιο κράτος), θέτοντας υπό τον έλεγχό τους σημαντικές γι' αυτούς παράκτιες και νησιωτικές περιοχές, σε αντίθεση με τους στεριανούς Φράγκους, που έχοντας διαφορετικούς γεωπολιτικούς προσανατολισμούς και αντιλήψεις, επέδειξαν ενδιαφέρον για την κατάληψη των ηπειρωτικών κυρίως εδαφών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (Ρωμανίας).

Στα πλαίσια αυτά η Βενετία έδειξε τη διάθεση και την προτίμησή της να θέσει υπό την κυριαρχία της την περιοχή Μεθώνης - Πύλου - Κορώνης, στο νοτιοδυτικό άκρο της Πελοποννήσου, –περιοχή με μια ιδιαίτερη γεωστρατηγική σημασία, επάνω στο σταυροδρόμι της Δύσης με την ανατολική Μεσόγειο– που της κατακυρώθηκε με το *Partitio Romaniae*. Το ενδιαφέρον των Βενετσιάνων για τα Μοθοκόρωνα ξεκινάει όμως αρκετά νωρίτερα. Ήδη στα 1125 στα πλαίσια επιχείρησης εκκαθάρισης κατέστρεψαν το εγκαταλελειμμένο βυζαντινό κάστρο της Μεθώνης, το οποίο είχε μεταβληθεί σε ορμητήριο πειρατών¹. Η περιοχή ίσως να πρωτοκατοικήθηκε από Βενετούς εμπόρους με τη βυζα-

* Επόπτρια Καθηγήτρια της εργασίας αυτής η κ. Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου. Φιλοσοφική Σχολή. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Κατεύθυνση Ευρωπαϊκής Ιστορίας, Απρίλιος 2003.

1. William Miller, «Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα (1204-1566)», σ. 61.

ντινοβενετική συμφωνία του 1199, όταν η Βενετία απέσπασε από τους Κομνηνούς σημαντικά εμπορικά προνόμια².

Στα 1204 ο Φράγκος τυχοδιώκτης, Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουινός, ενώ ήταν καθ' οδόν προς την Κωνσταντινούπολη, προσορμίστηκε λόγω δυσμενών καιρικών συνθηκών στη Μεθώνη, όπου ύστερα από πρόταση τοπικού Έλληνα άρχοντα αναμείχθηκε σε εσωτερικές πολεμικές δραστηριότητες των Ελλήνων³.

Κατ' αυτόν τον τρόπο στα 1205 οι Φράγκοι απέκτησαν τον έλεγχο της Μεθώνης, της Κορώνης, αλλά και του μεγαλύτερου τμήματος της Πελοποννήσου, ιδρύοντας έτσι το Πριγκιπάτο της Αχαΐας ή του Μορέως. Η απόκτηση του τόσο στρατηγικής σημασίας νοτιοδυτικού άκρου της Μεσσηνίας από τους Φράγκους ήταν φυσικό να προκαλέσει την αντίδραση της Βενετίας. Η Βενετία θορυβημένη από τις εξελίξεις και μη θέλοντας να χάσει εδάφη, που της είχε κατακυρώσει το *Partitio Romaniae*, έσπευσε να καταλάβει τα Μοθοκόρωνα. Στα 1207 (ή κατ' άλλους στα 1206) ο βενετικός στόλος με επικεφαλής τους Ruggerio Premarin και Renier Dandolo κατόρθωσε να αποσπάσει τα δύο λιμάνια από τη φραγκική εξουσία. Ο Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουινός έχοντας κάθε συμφέρον να διατηρεί καλές σχέσεις με τους Βενετούς, δεν αντιτάχθηκε, αλλά υπέγραψε μαζί τους τον Ιούνιο του 1209 στη νήσο Σαπιέντζα (*Sapientia*) την ομώνυμη φραγκο-βενετική συνθήκη, που καθόριζε το εδαφικό καθεστώς και τα όρια της βενετικής αυτής κτήσης της Μεσσηνίας⁴.

Τα όρια της βενετοκρατούμενης Μεσσηνίας (1209-1500).

Σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης της Σαπιέντζας (1209) ο Φράγκος πρίγκιψ του Μορέως αναγνώριζε τη βενετική κυριαρχία στην περιοχή, που εκτεινόταν νοτίως του ποταμού, που εκβάλλει στον κόλπο της Πύλου (*Ναβαρίνου* ή *Ζογκλίου*)⁵, έως το λιμάνι της αρχαίας Ασίνης (*Portus Sinati* ή *Sinaci*)⁶ στον κόλπο της Καλαμάτας. Μέσα στη βενετική επικράτεια συμπεριλαμβανόταν η Μεθώνη (*Modon*) και Κορώνη (*Coron*) μαζί με την ενδοχώρα τους (*cum territorio*)⁷, καθώς και οι νήσοι Σχίζα (*Carvere*) και Σαπιέντζα (*Sapientia*)⁸ στα νότια της Μεθώνης.

Σταδιακά και ιδίως μετά την κατάρρευση της φραγκικής ηγεμονίας στην Πελοπόννησο η έκταση των βενετικών εδαφών στη Μεσσηνία αυξήθηκε με τη μικρή μετατόπιση των ορίων της βενετικής επικράτειας προς τα βόρεια. Σύμφωνα με πηγή του 1417 τα τότε σύνορα της βενετικής αρχής (*Signoria*) και του φραγκικού Πριγκιπάτου του Μορέως ή της Αχαΐας (*Principado de Achaya* ή *Principado de la Morea*) στη Μεσσηνία βρίσκονταν από το χείμαρρο του Carbone, μέχρι τον Άγιο Νικόλαο και από τον Κριό μέχρι το Πεταλίδι και την Ανδρούσα (Δρούσα, Δρούζα ή *Druxia*)⁹. Στα 1423 προσετέθη στη βενετική επικράτεια και το Ναβαρίνο¹⁰, στη βόρεια πλευρά του ομώνυμου κόλπου μαζί με τη νήσο Σφακτηρία, που όμως παρέμειναν υπό βενετική κυριαρχία για λίγες μόνο δε-

2. Stephen Luce, "Modon-a Venetian station in mediaeval Greece", σ. 196.

3. Miller, σ. 76.

4. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Θ', σ. 261-262.

5. Άλλες ονομασίες για την περιοχή είναι οι: *Portus Zunci*, *Port de Junchus*, *Giongo*, *Zonchio*, *Zonclino*.

6. Antoine Bon, «Τα σύνορα των ενετικών κτήσεων εν Μεσσηνία από του 13ου έως του 15ου αιώ-
νος», Μεσσηνιακά Γράμματα, τόμ. Β', 1967, σ.21-22.

7. Αντωνίου Μομφερράτου, Μεθώνη και Κορώνη επί Ενετοκρατίας, σ. 4.

8. Κωνσταντίνου Σάθα, Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας, vol VI, σ.44.

9. ό.π. σ. 148-149.

10. Bon, σ. 23.

καετίες, αφού στα 1500 οι Τούρκοι κατέλαβαν ολόκληρη την περιοχή της νοτιοδυτικής Μεσσηνίας.

Η διοργάνωση των βενετικών κτήσεων της Μεσσηνίας.

Όπως προαναφέρθηκε τα λιμάνια της Μεθώνης και της Κορώνης βρίσκονταν σε θέσεις-κλειδιά για το βενετικό εμπορικό και πολεμικό στόλο της περιοχής της ανατολικής Μεσογείου. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι με αποφάσεις της Συγκλήτου της Βενετίας του 1365 και του 1375 αντίστοιχα ανακηρύχθηκαν ως οι «οφθαλμοί» της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας στην Ανατολή (*oculi Comunis capitales* ή *ruplia oculi* ή *oculus et manus dextra civitatis nostre*)¹².

Αρχικά η περιοχή είχε κατακυρωθεί ως φέουδο του δόγη Enrico Dandolo, ευθύς όμως αμέσως μετά το θάνατό του (1205), η διοίκηση των εν λόγω εδαφών ανατέθηκε σε φρουράρχους (καστελλάνους). Όμως λόγω του ότι η Βενετία αδυνατούσε να διατηρήσει και να διοικήσει τα εδάφη, που είχε μόλις κατακτήσει, η γη των Μοθοκορώνων παραχωρήθηκε σε τέσσερις ενοικιαστές (*affictatores*). Αυτοί ήταν οι Benedetto Falier, Leonardo Fratello, Zuanne Michiel και Vitele Stadio. Το διοικητικό αυτό καθεστώς διατηρήθηκε για εννέα χρόνια, ανάμεσα στη β' και τη γ' δεκαετία του 13^{ου} αιώνα¹³. Στη συνέχεια επανήλθε ο θεσμός των καστελλάνων και η Βενετία ανέλαβε εκ νέου η ίδια τον πλήρη έλεγχο της επικράτειας εισάγοντας ένα σύστημα διοίκησης της, που εξυπηρετούσε τα συμφέροντά της στην περιοχή. Εκτενής λόγος σχετικά με τη διοργάνωση των βενετικών κτήσεων της Μεσσηνίας, τους θεσμούς, την πολιτική, στρατιωτική και εκκλησιαστική διοίκηση, καθώς και με την κοινωνική δομή των Μοθοκορώνων γίνεται στα επόμενα κεφάλαια.

ΜΕΡΟΣ Α':

Θεσμοί και διοίκηση.

Η διοίκηση της βενετοκρατούμενης Μεσσηνίας.

Μελετώντας τα βενετικά έγγραφα της εποχής, που μας έχουν σωθεί, συνάγεται το συμπέρασμα ότι τα Μοθωκόρωνα αποτελούσαν μία ενιαία διοικητική επικράτεια¹⁴ (*regimen Coroni et Motoni* ή *rezimento de Coron et de Modon*) με πρωτεύουσα την Κορώνη, που υποδιαιρούνταν σε δύο διοικητικές περιφέρειες, που συμπεριλάμβαναν τα περικόρωνα (*districta, destretti*): της Κορώνης και της Μεθώνης. Επικεφαλής της βενετικής αρχής (*signoria*) στην περιοχή ήταν οι διορισμένοι από τη Βενετία φρούραρχοι (*castellani et provvisori* ή *et provveditori* ή *et provededori*), οι οποίοι είχαν διετή θητεία. Ο αριθμός των καστελλάνων δεν ήταν πάντοτε ο ίδιος. Από το 1272 υπήρχαν δύο στην Κορώνη και ένας στη Μεθώνη.

Μέσα από τη μελέτη των πηγών διαπιστώνεται η ύπαρξη ενός καστελλάνου, που ήταν ο ανώτατος άρχων αμφοτέρων των πόλεων (*castellan et provvisor de Coron et de Modon*)¹⁵ και επικεφαλής της βενετικής εξουσίας σε όλη τη βενετοκρατούμενη Μεσσηνία με έδρα την Κορώνη. Σε άλλα πάλι κείμενα γίνεται αναφορά σε δύο καστελλάνους: της Κορώνης (*castellan et provvisor de Coron*) και της Μεθώνης (*castellan et provvisor de*

11. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Θ', σ. 262.

12. Alain Major, «Entranges et minorities ethniques en Messenie venetienne (XIII-XV)», *Studi Veneziani*, vol. 22, σ. 361.

13. Silvano Borsari, *Studi sulle colonie veneziane in Romania nel XIII secolo*, σ. 96-97.

14. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Θ', σ. 262.

15. Σάθα, σ. 160.

Modon) αντίστοιχα¹⁶, τους ανώτατους διοικητές και φρουράρχους των δύο πόλεων και των περιχώρων τους. Στους δύο αυτούς καστελλάνους, προσετέθη αργότερα και ένας τρίτος: ο φρούραρχος του Ναβαρίνου, κάστρου που ενσωματώθηκε στη βενετική επικράτεια το 1423.

Ο κάθε καστελλάνος κυβερνούσε με τη βοήθεια δύο συμβούλων (*consiliarii*, *consiliari*, *consieri*). Οι καστελλάνοι ασκούσαν την ουσιαστική πολιτική εξουσία στην περιοχή στο όνομα πάντα της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου (*per la Illustrissima dogal Signoria de Venetia* ή *de Venetia*)¹⁷, ενώ διαδραμάτιζαν και σημαντικό ρόλο στις εξωτερικές υποθέσεις του κράτους, εκπροσωπώντας πολλές φορές τη Βενετία στις σχέσεις της με τους φράγκους του Μωρέα, με τους Έλληνες του Μιστρά και με τους Φλωρεντινούς *Accaiuoli* των Αθηνών¹⁸. Στη Μεθώνη υπήρχε από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα και ένας βάιλος (*baiulus*, *bailo*), εκπρόσωπος της εξουσίας της μητρόπολης Βενετίας στην περιοχή.

Η άποψη όμως, ότι η Μεθώνη και η Κορώνη αποτελούσαν μία ενιαία επικράτεια, αμφισβητείται παρά τη διακήρυξη της Συγκλήτου ότι: «*loca sunt unum corpus et unum regimen et laudabile est quod unum per alterum conservetuer*». Η Μεθώνη και η Κορώνη συνιστούσαν ένα και μόνο σώμα στη σκέψη των συγκλητικών με την πολιτική έννοια του όρου και όχι με την εδαφική και διοικητική. Και αυτό υποστηρίζεται βάσει του δεδομένου ότι γίνονταν συστάσεις από τη Βενετία προς τους καστελλάνους, τους διοικητές των δύο πόλεων με σκοπό την επίδειξη πνεύματος αλληλεγγύης, κάτι που κατά τον Βον είναι δηλωτικό της ύπαρξης μίας μεταξύ τους ανεξαρτησίας¹⁹.

Αξίζει να σημειωθεί ότι όλοι οι ανώτατοι αξιωματούχοι του βενετικού κράτους (συνεπώς και οι καστελλάνοι) ήταν γόνοι επιφανών οικογενειών της Βενετίας, που το όνομα του οίκου τους βρισκόταν στη «Χρυσή Βίβλο» (*Libro d' Oro*), μέσα στην οποία ήταν αναγεγραμμένα τα ονόματα όλων των μελών της βενετικής αριστοκρατίας. Τα μέλη της βενετικής ελίτ απάρτιζαν όλα τα διοικητικά όργανα της Βενετίας (το Μεγάλο Συμβούλιο, τη Γερουσία, το Συμβούλιο των Δέκα) και είχαν υπό τον έλεγχό τους (ως αποκλειστικοί φορείς της εξουσίας), τη διοίκηση της μητρόπολης και των αποικιών της, καθώς και των ενόπλων δυνάμεων της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου. Ως ευγενείς, οι καστελλάνοι βρίσκονταν στην κορυφή της διοικητικής και κοινωνικής πυραμίδας της βενετοκρατούμενης Μεσσηνίας. Ενδεικτικό είναι το ότι προσφωνούνταν με διαφόρους τίτλους, που απηχούσαν τη θέση τους μέσα στην κοινωνική και διοικητική ιεραρχία, όπως: *honorando*, *honorevol*, *clarissimus*, *magnificus*, *dominus*, *nobilis vir*, *egregio*, *potente*, *nobel*, *spectabel*, *savio*, *generoso*, *missier*, *miser*, *sier*, *ser*, *zenti-lomeno* κ. ά. Κάποια από τα παραπάνω επίθετα (ιδίως τα τελευταία) αποδίδονταν και σε άλλους Βενετούς αξιωματούχους, υφισταμένους των καστελλάνων, καθώς και σε άλλα σημαίνοντα πρόσωπα του βενετοκρατούμενου Μωρέως.

Στα έγγραφα, που μας έχουν σωθεί, μαρτυρείται επίσης η ύπαρξη *καπετάνιων* (*capitani*, *capitanei* et *provisori*, παραφθορά του βυζαντινού όρου «κατεπάνω»), που είχαν κυρίως στρατιωτικά καθήκοντα. Ήταν οι δεύτεροι τη τάξη αξιωματούχοι του βενετικού κράτους στην περιοχή Μεθώνης-Κορώνης και αντικαθιστούσαν τους καστελλάνους – σε περίπτωση απουσίας – στα διοικητικά τους καθήκοντα, ενώ ονομάζονταν και «αντικαστελλάνοι» (*vicecastellani*). Π.χ. «*magnificus dominus Georgius Duodo in presentiam capitaneus et vicecastellanus et provisor Motoni*»²⁰.

16. ό. π. σ. 122, 125, 133, 134.

17. Σάθα, σ. 163, 170, 175, 18, 171, 182.

18. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Θ', σ. 262.

19. Βον, σ. 22.

20. Σάθα, σ. 185.

Υπήρχαν ακόμη οι *ρέκτορες*²¹ (*rectores, rectori, rettori, retori*), αξιωματούχοι με διοικητικά, στρατιωτικά, αλλά και οικονομικής φύσεως καθήκοντα²². Άλλοι τοπικοί άρχοντες ήσαν οι σύνδικοι (*sindici e provededori*), που όπως προκύπτει είχαν και αυτοί διοικητικές αρμοδιότητες²³, όπως και οι *deputati*²⁴. Μαρτυρείται επίσης η ύπαρξη του βυζαντινής προέλευσης στρατιωτικού αξιώματος του κοντοσταύλου (*contestabile, comestabile*)²⁵, του οποίου όμως τα ακριβή καθήκοντα στη βενετοκρατούμενη Μεσσηνία δεν είναι σε μας ακριβή. Φέρεται όμως (κατά τον Boerio) να είναι επικεφαλής της αστυνομίας των πρωτευουσών των βενετικών επαρχιών της Terra Ferma, κάτι που προφανώς ίσχυε και για τα Μοθοκόρωνα. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι κατά μία άλλη εκδοχή ο εν λόγω τίτλος ίσως να είχε διαφορετικό χαρακτήρα και ενδεχομένως οι *contestabili* να είχαν διοικητικά καθήκοντα σε τοπικό επίπεδο (όπως και στα νησιά του Ιονίου). Είναι λοιπόν δυνατό να θεωρηθεί ότι πρόκειται για τοπικούς προεστώτες της μεσσηνιακής υπαίθρου²⁶. Η αλήθεια είναι ότι οι πηγές δεν είναι πάντοτε διαφωτιστικές ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα. Το βέβαιο πάντως είναι ότι στα επίσημα έγγραφα της εποχής διαπιστώνεται η ύπαρξη πληθώρας τίτλων και αξιωμάτων, γεγονός ενδεικτικό του μεγέθους της ανάπτυξης της βενετικής γραφειοκρατίας στην περιοχή.

Σταδιακά και αυξανομένων των διοικητικών αναγκών της βενετικής Μεσσηνίας, διορίζονταν ένας γραμματέας ή καγκελλάριος (*canzeler*), ένας ναύαρχος (*admiratus, armiralius, capitani da mar*) και δύο ταμίες (*camerarii*)²⁷. Αρμόδιοι για την εκτίμηση των φόρων, που όφειλαν να πληρώνουν οι χωρικοί στην κοινότητα (*comun*), ήταν οι φορολόγοι (*zuradi*)²⁸. Με τη συλλογή των φόρων ήταν επιφορτισμένοι τρεις γέροντες, διορισμένοι από τον καστελλάνο, οι *veterani* (*vetrani*), ενώ φοροεισπρακτικά καθήκοντα είχαν και οι *curators* ή *coradori*²⁹, όπως και οι *datieri* ή *dacieri*³⁰. Το δημόσιο ταμείο ονομαζόταν *camera*, ενώ η έδρα του καστελλάνου και της όλης διοικήσεως βρισκόταν εντός των τειχών του κάστρου (*castello*). Λόγω της συγκέντρωσης τόσων διοικητικών αρχών στην Κορώνη, εκεί επιλύονταν οι σοβαρές υποθέσεις των κατοίκων της περιοχής πολλές φορές κατ' εύνοιαν. Από το γεγονός προήλθε η παροιμιώδης έκφραση: «έχει μπάρμπα στην Κορώνη»³¹.

Οι διαταγές (*ordene*) της βενετικής αρχής δημοσιοποιούνταν από ειδικά επιφορτισμένους γι' αυτό σκοπό κρατικούς υπαλλήλους, τους *comandadori* (κήρυκες) στα πιο κεντρικά και σημαντικά σημεία των δύο πόλεων, όπως στις πλατείες, στις αγορές και τα κάστρα και ήταν συνήθως τοιχοκολλημένες, γραμμένες στα λατινικά και τα ελληνικά.

Π. χ. *fuit publice proclamatus in platea et in foro latine et grece*³²
*fo poblicando in plaza, in castello, al mercato in latino et in griego*³³

21. ό.π. σ. 58-59.

22. Γ. Σ. Πλουμίδη, «Συλλογή εγγράφων για τις βενετοκρατούμενες Μεθώνη και Κορώνη (1465-1502), Πελοποννησιακά, τόμ. Ι', 1974, σ. 156-157.

23. Σάθα, σ. 29.

24. Πλουμίδη, σ. 163.

25. Σάθα, σ. 156.

26. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Θ', σ. 229.

27. Borsari, σ. 97.

28. Σάθα, σ. 127.

29. ό.π. σ. 33.

30. ο.π. σ. 26.

31. Περικλέους Στυλιανοπούλου, Ιστορία της Μεσσηνίας, σ. 271.

32. Σάθα, σ. 76.

33. ό.π. σ. 5.

34. ό.π. σ. 96.

*fo poblicando in plaza et sovra el ponte del borgo in latin et in griego*³⁴
*fo cridando in piazza (piazza) et alla splaza et al borgo in latin et in griego*³⁵.

Ακόμη οι ανακοινώσεις γίνονταν και προφορικά, «δια στόματος του κήρυκος». Π. χ. «*per bocca de Nicoletto comandadori*»³⁶ ή και με τη χρήση τρομπέτας, π. χ. *fo publica in griego et in latin in plaza et in la Zudecha a son de tromba*³⁷ ή «*a son de trombeta in piazza*»³⁸.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι comandadori μπορούσαν να είναι Λατίνοι ή Έλληνες (π. χ. *Vassili Nisioti, Nicola και Zorzi Scullogeni, Nizita, Stamati* κ.ά.).

Εξωτερική και εσωτερική ασφάλεια.

Το στρατό των Μοθοκορώνων αποτελούσαν Βενετοί οπλίτες (*soldati*), Έλληνες και άλλοι μισθοφόροι (*stradioti, stratioti, stratiote, sdradioti*), καθώς και διάφοροι τοξότες (*zagdari, zagdare, ballistarii, ballestieri, arcieri*). Οι *soldati* ανήκαν στον τακτικό στρατό της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας και η παρουσία τους στην περιοχή είχε ως στόχο την υπεράσπιση των εκεί αποικιακών εδαφών της Βενετίας. Παράλληλα με τους Βενετούς πολεμιστές (*homeri d' arme*) υπήρχαν και ξένοι μισθοφόροι (*stipendiarii, salariati*). Κάποιοι απ' αυτούς (μάλλον μεμονωμένοι) προέρχονταν από τη Δύση, κυρίως από την Ιταλία (όπως οι *condodierri* της βόρειας Ιταλίας), όμως την κύρια μάζα των ξένων μισθοφόρων, που πολεμούσαν στην Πελοπόννησο κάτω από τη σημαία του Αγίου Μάρκου ήταν Έλληνες και Αλβανοί ελαφροί ιππείς (*stradioti, stratioti*). Λίγα χρόνια μόλις μετά την πτώση του Δεσποτάτου του Μιστρά και ολόκληρης σχεδόν της Πελοποννήσου στα χέρια των Τούρκων, το 1469 πολλοί Έλληνες, αλλά και Αλβανοί συνέπρατταν με τους Βενετούς εναντίον του κοινού τους εχθρού ως *stradioti* κατά τον Α' Βενετοτουρκικό πόλεμο (1463-1479) υπό την ηγεσία του Πέτρου Μπούα³⁹. Αυτοί όμως που αποτελούσαν την κύρια δύναμη κρούσης σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης στη βενετική αυτή αποικία την Μεσσηνίας ήταν οι ντόπιοι λατινογενείς *stipendiarii*⁴⁰, κάτοικοι των δύο αστικών κέντρων, της Μεθώνης και της Κορώνης.

Ο βενετικός στρατός περιελάμβανε εκτός από τα μέχρι τότε (15^{ος} αιώνας) «παράδοσιακά» όπλα (πεζικό, ιππικό και τοξότες) και το νεοεισαχθέν στα πεδία των μαχών πυροβολικό. Σε πηγές του 1470 γίνεται μνεία για πυροβολητές (*borbadieri*)⁴¹, χειριστές της μπομπάρδας ενός – πρωτόγονου για τα σημερινά δεδομένα – κανονιού, καθώς και για μηχανικούς, που ήταν επιφορτισμένοι με την επίβλεψη των οχυρώσεων⁴².

Οι Βενετοί έδιναν ιδιαίτερη σημασία στην επιμέλεια, τη φύλαξη και τη συντήρηση των κάστρων της Μεθώνης και της Κορώνης. Παρά τις αρχικές τους σκέψεις για κατεδάφιση των προϋπαρχόντων οχυρώσεων των δύο αυτών ναυτικών βάσεων, οι Βενετοί (τη προτροπή του Ranier Dandolo), τις ενίσχυσαν οικοδομώντας νέα τείχη για την αποτελεσματικότερη άμυνά τους. Το 1269 η βενετική Σύγκλητος αποφάσισε την έναρξη των εργασιών για την αποκατάσταση του τείχους του κάστρου της Κορώνης και το 1281 την κατασκευή ναυστάθμου (*arsena, arsenal*), ενώ το 1293 αποφασίστηκε η ανακατασκευή και ανέγερση του κάστρου της Μεθώνης⁴³.

35. ο.π. σ. 97.

36. ό.π. σ. 8.

37. ό.π. σ. 169.

38. ό.π. σ. 160.

39. Σάθα, σ. 40.

40. Hodgetts Christine, The colonies of Coron and Modon under Venetian administration, σ. 341.

41. Πλουμίδη, σ. 158-159.

42. ό.π. σ. 157.

43. Borsari, σ. 97-98.

Η βενετική αρχή ελάμβανε διάφορα μέτρα, που είχαν ως σκοπό την αμυντική θωράκιση και εξασφάλιση των «οφθαλμών της» και των οχυρώσεών τους. Προβλεπόταν η νυχθημερόν επιτήρηση και φρούρησή τους με προσωπικό προερχόμενο πολλές φορές από τους εγχώριους⁴⁴. Όσοι από τους φρουρούς των κάστρων συλλαμβάνονταν να έχουν εγκαταλείψει τη σκοπιά τους τιμωρούνταν με θάνατο δι' απαγχονισμού⁴⁵. Εκτός από την επάνδρωση των τειχών, ο ντόπιος πληθυσμός υποχρεωνόταν επίσης σε αγγαρεία (*angaria*) για την επισκευή και συντήρηση των κάστρων, ενώ για την επίβλεψη της τήρησης των παραπάνω υποχρεώσεών τους ήταν υπεύθυνοι οι ρέκτορες⁴⁶.

Θεσπίστηκαν ακόμη περιορισμοί στην αγορά και ενοικίαση, ακινήτων εντός των κάστρων από Έλληνες και από αλλοδαπούς (*forestieri*), χωρίς την ενημέρωση, την άδεια και τη συγκατάθεση της βενετικής αρχής (*cum consensus et licentia dominorum Castellanorum*)⁴⁷. Οι Βενετοί δεν επιθυμούσαν για προφανείς λόγους να βρίσκονται εντός των τειχών Έλληνες ή ξένοι είτε ως ιδιοκτήτες, είτε ως κάτοικοι (*non holsa algun Griego si forestier sit como terrie et habitador in castello de Coron over de Modon senza licentia de entrambi Signori Castellani*).

Απαγορευόταν λοιπόν η εκεί διαμονή σε ξενοδοχεία και πανδοχεία αλλοδαπών (*forestieri*) ή ακόμη και η φιλοξενία χωρίς την έγκριση των διοικούντων (*non holsa albegar forestier in caxa soa senza licenzia et sapuda de missier lo castellan*)⁴⁸. Εκτός των μεγάλων κάστρων υπήρχαν και παραμεθόρια χωριά, τα οποία διέθεταν ένα μικρό πύργο και ονομάζονταν *casalia cum fortalicio*⁴⁹. Σε κάποια από τα χωριά αυτά (στην περιοχή Ναβαρίνου) οι βενετικές αρχές εγκατέστησαν Αλβανούς *stradioti* στα πλαίσια ενός προγράμματος εποίκισμού της παραμεθόριας ζώνης με πιστούς στη Βενετία πολεμιστές (αν και οι Αλβανοί μισθοφόροι δεν θεωρούνταν ιδιαίτερα αξιόπιστοι)⁵⁰, στους οποίους παραχωρούνταν από τη *Signoria* εκτάσεις γης, έναντι ανταλλαγμάτων στρατιωτικής φύσεως.

Οι Βενετοί δεν παραμελούσαν βεβαίως και το ναυτικό τους, από το οποίο αντλούσαν την κύρια δύναμή τους. Κατασκεύασαν ναυστάθμους στη Μεθώνη και την Κορώνη, χρησιμοποιώντας για την περίφραξή τους πασσάλους, δοκούς και τάβλες⁵¹. Εκεί αγκυροβολούσαν, εκτός από εμπορικά, (γνωστά με τις ονομασίες «*marani*» και «*caravelle*») και πολεμικά βενετσιάνικα πλοία: γαλέρες (*galie*), γαλιότες (*galioti*) και φούστες (*fusti*)⁵². Οι κυβερνήτες των πολεμικών πλοίων ονομάζονταν *sopracomiti* ή *capitani*, ενώ ως κωπηλάτες χρησιμοποιούνταν αρκετά συχνά Έλληνες, στα πλαίσια των υποχρεώσεων των παροίκων να προσφέρουν άμισθη υπηρεσία (αγγαρεία) ως συνεισφορά στο βενετικό κράτος.

Η καταπολέμηση της πειρατείας ήταν ένα σημαντικό μέλημα για τη βενετική διοίκηση των Μοθοκορώνων και τον πολεμικό στόλο της Βενετίας. Πειρατές διαφόρων εθνικοτήτων (χριστιανοί και μουσουλμάνοι) και ιδίως Καταλανοί⁵³ κουρσάροι αποτελούσαν μία μόνιμη μάστιγα και απειλή για τους ναυτικούς, τους εμπόρους και τους κατοίκους της περιοχής γενικότερα. Η βενετική *Signoria* θέσπισε αυστηρά μέτρα κατά όσων

44. Σάθα, σ. 39.

45. ό.π. Σ. 160.

46. Πλουμίδα, σ. 158.

47. Σάθα, σ. 72-73.

48. ό. π. σ. 94.

49. Bon, σ. 23.

50. Major, σ. 364.

51. Πλουμίδα, σ. 156.

52. Σάθα, σ. 105-178.

53. Nanetti Andrea, Documenta Veneta, σ. 133-134.

επιδίδονταν σε τέτοιου είδους δραστηριότητες, προβλέποντας αυστηρές ποινές για τους παραβάτες, (π.χ. ποινή τύφλωσης), ενώ διώκονταν ποινικά και όσοι τους υπέθαλπαν⁵⁴.)

Για την εσωτερική ασφάλεια και τάξη υπεύθυνοι ήταν ειδικοί φρουροί με αστυνομικά, αλλά και αγορανομικά καθήκοντα (*justitiiarii, zstitutieri, zusticieri, zustizieri* ή *domini de nocte*). Αυτοί όφειλαν να επιβλέπουν την απαγόρευση της κυκλοφορίας προσώπων τη νύχτα (από το χτύπημα της καμπάνας της πλατείας στις δύο, μέχρι το ξημέρωμα), που δεν είχαν φωτισμό ή που έφεραν όπλα (*non holsa passade le do hore senza lume over cum arme*)⁵⁵. Το ίδιο ίσχυε και για όσους κυκλοφορούσαν μεταμφιεσμένοι νύχτα ή και ημέρα⁵⁶ σε όλη την επικράτεια και ιδίως (όπως ήταν εύλογο) εντός των τειχών των κάστρων των δύο πόλεων, όπου βρισκόταν η καρδιά, το κέντρο ασκήσεως της βενετικής εξουσίας στην περιοχή.

Η Εκκλησία της Μεθώνης και της Κορώνης.

Οι Βενετοί μετά την κατάκτηση της Νότιας Μεσσηνίας εγκαθίδρυσαν εκεί τις δικές τους εκκλησιαστικές αρχές. Έτσι ιδρύθηκαν στην περιοχή δύο νέες ρωμαιοκαθολικές επισκοπές: της Μεθώνης και της Κορώνης, οι οποίες υπάγονταν (μαζί με επισκοπές Φράγκων) στην καθολική αρχιεπισκοπή Πατρών⁵⁷ και φυσικά στο Λατινικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Υπήρχε συνεπώς στον εκκλησιαστικό τομέα φραγκο-βενετική συνδιοίκηση, ενώ η Λατινική Εκκλησία απέκτησε και ορισμένο αριθμό γαιών⁵⁸. Τα Μοθοκόρωνα ήταν επίσης – λόγω της γεωγραφικής τους θέσης – πόλος έλξης για πολυάριθμους Δυτικούς προσκυνητές προς και από τους Αγίους Τόπους διαφόρων εθνικοτήτων, κυρίως Γάλλων, Ισπανών, Ιταλών και Γερμανών⁵⁹.

Αξίζει ακόμη να σημειωθεί η εκεί εγκατάσταση Λατίνων μοναχών. Στην Κορώνη (στη μονή του Αγ. Νικολάου) είχαν εγκατασταθεί Φράροι, κλάδος των Φραγκισκανών μοναχών⁶⁰, ενώ υπάρχουν πληροφορίες σχετικές με την ύπαρξη Τευτόνων Ιπποτών⁶¹, που διατηρούσαν στη Μεθώνη το δικό τους οίκημα, χώρο που αποτελούσε το επίκεντρο των δραστηριοτήτων τους στην περιοχή.

Είχαν εγκατασταθεί επίσης στη Μεθώνη εκπρόσωποι του τάγματος των Ιωαννιτών Ιπποτών (*Ospedaliieri*)⁶² της Ρόδου. Εκεί λειτουργούσε και νοσοκομείο (*Ospedal de Modon*), αφιερωμένο στον Άγιο Ιωάννη, το Θεολόγο, (*San Zuanne Evangelista*) υπό την επιμέλεια και την επιστάσια μοναχών, που ανήκαν στο προαναφερθέν τάγμα (*Ιωαννίτες ή Οσπιταλιέροι*), που ήταν *procurators hospitalium*⁶³. Θα πρέπει εδώ να διευκρινιστεί ότι τα «νοσοκομεία» της εποχής δε λειτούργησαν μόνο ως θεραπευτήρια, αλλά και ως άσυλα απόρων, επιτελώντας κατ' αυτό τον τρόπο ένα σημαντικότερο κοινωνικό έργο.

Μετά τη λατινική κατάκτηση και την ενσωμάτωση των Μοθοκορώνων στη βενετική επικράτεια, η θέση της ελληνορθόδοξης Εκκλησίας της Μεθώνης και της Κορώνης κατέστη δυσχερής. Παρά το γεγονός ότι οι Βενετοί ως έμποροι δεν ήταν φανατικοί ως

54. Σάθα, σ. 14.

55. Σάθα, σ. 110-111.

56. Μομφερράτου, σ. 52.

57. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Θ', σ. 250.

58. Σάθα, σ. 20, και Nanetti, σ. 87-88.

59. Major, σ. 361.

60. Nanetti, σ. 229.

61. Luce, σ. 199.

62. Nanetti, σ. 79-80.

63. Σάθα, σ. 184.

προς τα θρησκευτικά ζητήματα, αλλά μάλλον φιλελεύθεροι και μετριοπαθείς, έχοντας ως αρχή το: «Semo primo Venexiani e poi Christiani» («Είμαστε πρώτα Βενετοί και έπειτα Χριστιανοί»), ακολούθησαν μία εκκλησιαστική πολιτική περιορισμένης ανοχής. Η δια της βίας επικράτηση των Λατίνων στην περιοχή επέβαλλε την πρωτοκαθεδρία της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας εις βάρος της «σχισματικής» ορθόδοξης, με παράλληλη δήμευση και οικειοποίηση περιουσιακών της στοιχείων, μετατροπή ορθόδοξων ναών σε ρωμαιοκαθολικούς κ.α. Δεν εξέλιπαν επίσης διάφορες περιοριστικές διατάξεις κατά των Ελλήνων κληρικών⁶⁴.

Ωστόσο εκεί υπήρχε σχετική θρησκευτική ανοχή συγκριτικά με άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές του ελληνικού χώρου (Κρήτη, νησιά Αιγαίου και του Ιονίου), αφού δεν απαγορευόταν η εκεί παρουσία και παραμονή Ελλήνων ιεραρχών. Έτσι η τοπική ορθόδοξη Εκκλησία δεν έμενε ακέφαλη και δεν παρατηρήθηκε το φαινόμενο της ύπαρξης των *πρωτοπαπάδων*. Όμως δεν εξέλιπαν οι περιορισμοί, κατά της ομαλής λειτουργίας της. Π. χ. ο Ελληνορθόδοξος επίσκοπος Κορώνης όφειλε να βρίσκεται εκτός της πόλεως (*extra Coronum*), κάτι που δεν συνέβαινε πάντοτε. Την αρμοδιότητα αυτού του είδους των απαγορεύσεων είχε ο καστελλάνος και πρωτίστως το Συμβούλιο των Δέκα, το οποίο και εξέδιδε και τις διαταγές των οποίων εκτελεστές ήταν οι τοπικοί Βενετοί διοικητές των αποικιών⁶⁵.

Συμπερασματικά οι Βενετοί αν και διακρίνονταν ως έμποροι και ναυτικοί για το ανεκτικό και φιλελεύθερο τους πνεύμα, δεν έπαυαν να αντιμετωπίζουν τους ορθόδοξους Έλληνες ως σχισματικούς, ασκώντας μία θρησκευτική πολιτική λιγότερο μετριοπαθή συγκριτικά ακόμη και με αυτή των μουσουλμάνων Τούρκων. Το γεγονός αυτό πιθανόν να σχετίζεται με την προσπάθεια αναχαίτισης του κινδύνου της αναγεννημένης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας του Μιχαήλ Η' (1259-1282) και καταστολής του πανελληνίου κύματος εξεγέρσεων (του 13^{ου} αιώνα) των Ελληνορθόδοξων κατά των Λατίνων, που ακολούθησε την επιθετική προσπάθεια ανακατάληψης βυζαντινών εδαφών από τους Παλαιολόγους, που φάνταζαν στα μάτια των ελληνικών πληθυσμών της Ρωμανίας ως ελευθερωτές από τους ξένους δυνάστες. Μία άλλη εξήγηση, για τη στάση αυτή των Βενετών έναντι της θρησκευτικής ελευθερίας των Ελλήνων θα μπορούσε να είναι η επιθυμία της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας να γίνει περισσότερο αρεστή στην Αγία Έδρα, δεδομένου ότι οι σχέσεις της με την παπική εξουσία δεν ήταν πάντοτε αρμονικές, αλλά ενίοτε μάλλον προβληματικές έως και εχθρικές. Το βέβαιο είναι ότι ως αποτέλεσμα της θρησκευτικής αυτής πολιτικής των Βενετών (και των Δυτικοευρωπαίων γενικότερα) στην περιοχή, αλλά και ευρύτερα στον ελληνικό χώρο ήταν η δημιουργία αρνητικού-αντιδυτικού κλίματος μεταξύ των Ελληνορθόδοξων (ιδίως σε εκκλησιαστικούς κύκλους), που προτιμούσαν (σε ορισμένες περιπτώσεις) να υπαχθούν στους αλλόθρησκους Οθωμανούς⁶⁶, παρά στους ομόθρησκους, πλην όμως αλλόδοξους και καταπιεστικούς στα θρησκευτικά ζητήματα, Λατίνους.

Η Δικαιοσύνη.

Στη βενετοκρατούμενη Μεσσηνία υπήρχαν δύο δικαστήρια: ένα κατώτερο (*corte menor*) και ένα ανώτερο (*corte mazor* ή *corte granda*). Την *corte menor* αποτελούσαν τρεις δικαστές (*zudexi, zudesi*), που εκλέγονταν από τις τάξεις των πολιτών ανά έτος. Και στα δύο δικαστήρια υπήρχαν γραμματείς (*καγκελλάριοι, καντζηλλιέρηδες*), που κρατούσαν τα πρακτικά των συνεδριάσεων. Οι αποφάσεις του κατωτέρου δικαστηρίου

64. Σάθα, σ. 7.

65. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Θ', σ. 262-263.

66. Luce, σ.200.

ήταν εφέσιμες και ήταν δυνατό να υποβληθούν προς επανεξέταση στο ανώτερο δικαστήριο, το οποίο συγκροτούσαν ο καστελλάνος και οι δύο σύμβουλοί του. Μηνύσεις, που υποβάλλονταν στο ανώτερο, εάν ήταν αβάσιμες, επιβαλλόταν στο μηνυτή πρόστιμο.

Τις αστικές σχέσεις διείπε το προϋπάρχον βυζαντινό δίκαιο, ενώ έγινε προσπάθεια από τους Βενετούς περιορισμού του βυζαντινού δικαίου και εισαγωγής του συστήματος της αρρενογονίας⁶⁷. Νομοθετικές διατάξεις καθόριζαν το ύψος και τον τρόπο πληρωμής των δικαστών, όπως και τις διατιμήσεις, όπου ρυθμιζονταν τα έξοδα και τα τέλη του κάθε δικαστηρίου, καθώς και του γραμματέα (*canzelier*)⁶⁸. Γραμματείς και γραφείς (*scrivani*) χρησιμοποιούνταν σε πολλές κρατικές υπηρεσίες. Κάποιες φορές οι δικαστές διεξήγαγαν έρευνες εκτός της έδρας τους, γεγονός που απαιτούσε επιπλέον τέλη. Στα δικαστήρια της Μεθώνης και της Κορώνης οι διάδικοι διεξήγαγαν τις υποθέσεις τους μέσω δικηγόρων. Η βενετική νομοθεσία όριζε επακριβώς τις αμοιβές των δικηγόρων (νικητών και ηττημένων) στο ανώτερο και το κατώτερο δικαστήριο. Οι δικηγόροι για να μπορούν να είναι συνήγοροι σε δίκες, όφειλαν να έχουν ειδική άδεια από τη βενετική αρχή. Οι κλητεύσεις στα δικαστήρια γίνονταν μέσω εντεταλμένων δημοσίων υπαλλήλων, τους *comandadori*⁶⁹ (κήρυκες).

Στη βενετοκρατούμενη Μεσσηνία υπήρχαν συμβολαιογράφοι, οι επονομαζόμενοι *notarii* (*nadari*). Οι νοτάριοι – Λατίνοι ή και Έλληνες – ήσαν συχνά κληρικοί. Αυτοί συνέτασσαν διαθήκες, αγοραπωλησίες, προικοσύμφωνα, εξουσιοδοτήσεις και άλλες συμβολαιογραφικές πράξεις. Και οι γνωστοί σ' εμάς ως *tabelliones* προκύπτει ότι ήταν και αυτοί συμβολαιογράφοι. Δεν είναι απολύτως σαφές αν οι *tabelliones* ταυτίζονται με τους *nodari*, αν πρόκειται δηλαδή για δυο συνώνυμες λέξεις, που αντιστοιχούν στο λειτούργημα του συμβολαιογράφου ή όχι, αν και αυτή φαίνεται να είναι η πιθανότερη εκδοχή. Ακόμη και αν πρόκειται για λέξεις δηλωτικές του ιδίου ακριβώς επαγγέλματος, η διάκριση ανάμεσα σε έναν ταβελλίωνα και ένα νοτάριο είναι δυσχερής, δεδομένου ότι σύμφωνα με τα δημόσια έγγραφα της εποχής συμβολαιογραφικές πράξεις συνέτασσαν τόσο όσοι έφεραν τον τίτλο του «*tabelliones*», όσο και αυτοί που έφεραν τον τίτλο του «*nodaro*»⁷⁰. Ανεξαρτήτως της δυνατότητας ταύτισης ή μη των δύο τίτλων από εννοιολογικής απόψεως, το βέβαιο είναι, ότι κατά τη βενετική νομοθεσία όλες οι συμβολαιογραφικές πράξεις των Ελλήνων, οι οποίες συντάσσονταν από Έλληνα συμβολαιογράφο (ταβελλίωνα ή νοτάριο), για να έχουν ισχύ, ήταν απαραίτητο να επικυρωθούν από τον καγκελλάριο και το νομικό της περιοχής, (*algun tabellion over nodaro Greco sia non valido ne autenticado se prima non sera examinado et sotoscritto del ditto cancellier*)⁷¹.

Για την τήρηση της νομιμότητας και της τάξης στην αγορά υπεύθυνοι ήταν τρεις αγορανόμοι (*justitiiarii*, *zustitieri*, *zusticieri*, *zustizieri*, *zustisieri*), που είχαν και αστυνομικά καθήκοντα, ενώ ήσαν αρμόδιοι για τον έλεγχο των μέτρων και των σταθμών, της ποιότητας των προϊόντων, των διατιμήσεων και εν γένει για την τήρηση των κειμένων αγορανομικών διατάξεων, καθώς και για τον διακανονισμό ήσσονος σημασίας διαφορών. Οι αγορανόμοι αμείβονταν με χρήματα, που προέρχονταν από την καταβολή των προστίμων (*carati*)⁷². Τα πρόστιμα φαίνεται να ήταν η συνηθέστερη μορφή ποινής για τους παραβάτες βενετικών νομικών διατάξεων. Όμως δεν λείπουν από τις πηγές και βαρύ-

67. Μομφερράτου, σ. 18-21.

68. Σάθα, σ. 120-121.

69. Μομφερράτου, σ. 13-14.

70. Σάθα, σ. 30-31.

71. ό.π. σ. 35.

72. ό.π. σ. 172-173.

τερες τιμωρίες, που φθάνουν μέχρι την τύφλωση (π. χ. για πειρατές), τη θανάτωση δι' αποκεφαλισμού (π. χ. σε περιπτώσεις προδοσίας) ή και δι απαγχονισμού (π. χ. σε περίπτωση λιποταξίας από τη σκοπιά στα τείχη των κάστρων). Δεν έλειπε και η ποινή φυλάκισης (π. χ. εξάμηνη φυλάκιση για όσους εγκατέλειπαν τη βενετική αυτή επικράτεια χωρίς την έγκριση της βενετικής αρχής)⁷³. Σύνηθες ήταν και το φαινόμενο για ορισμένα σχετικά ελαφρύτερα παραπτώματα του ξυρίσματος της γενειάδας, του κουρέματος των μαλλιών και της δημόσιας διαπόμπευσης (berlina)⁷⁴.

ΣΥΝΕΧΙΖΕΤΑΙ ΣΤΟ ΕΠΟΜΕΝΟ ΤΕΥΧΟΣ.

73. Σάθα, σ. 58.

74. ό. π. σ.127.

ΡΑΔΙΕΝΕΡΓΕΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ*

Όταν είμαστε υποχρεωμένοι να πορευθούμε στο σκοτάδι, στο άγνωστο, το φυσιολογικό συναίσθημα είναι ο φόβος, που πολλές φορές φθάνει μέχρι και τον πανικό.

Τυπική τέτοια περίπτωση είναι αυτή της ραδιενέργειας, η οποία αντιμετωπίζεται με υπερβολικό φόβο, ακριβώς λόγω της περί αυτήν άγνοιας.

Ένα ενδεικτικό παράδειγμα: από ατύχημα στον αντιδραστήρα του Τσερνομπίλ, τον Απρίλιο του 1986 ήρθε και στη χώρα μας ραδιενεργό νέφος στις αρχές Μαΐου του 1986.

Μέρος αυτού του νέφους εναποτέθηκε με τις βροχές στο έδαφος, σε μεγαλύτερο βαθμό στη Δυτική Μακεδονία και στη Βόρεια Θεσσαλία, που όμως είναι επιστημονικά τεκμηριωμένο, ότι οι επιπτώσεις στην υγεία των κατοίκων των περιοχών αυτών ήταν ασήμαντες.

Η σημαντικότερη επίπτωση από την έλευση αυτού του νέφους υπήρξε ο πανικός και οι εξ αυτού αναίτιες 3.000 εκτρώσεις.

Ειδικότερα στη Νάξο: ο ομιλών ήταν παρών στις μετρήσεις που έγιναν στο Πυρηνικό Κέντρο «ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ» σε δείγμα μαρουλιού και γάλακτος με προέλευση το Φιλότι. Οι ενδείξεις του μετρητή ήταν πρακτικά μηδενικές, δηλαδή πρακτικά ανυπαρξία ραδιενέργειας.

— Τι είναι λοιπόν η ραδιενέργεια;

Να πούμε καταρχήν ότι η ραδιενέργεια είναι μια ιδιότητα της ύλης και να επιφυλαχθούμε για τον ακριβέστερο ορισμό της, που θα τον δώσουμε στη συνέχεια.

Είπαμε της ύλης.

— Τι είναι όμως ύλη;

Ο ορισμός της ύλης απασχόλησε τον άνθρωπο από τα πολύ παλιά χρόνια.

Οι πρώτοι που είχαν την οξυδέρκεια να συνδέσουν την έννοια της ύλης με τη φιλοσοφία ήταν οι αρχαίοι Έλληνες.

Χαρακτηριστικός είναι ο ορισμός που έδωσε ο Αριστοτέλης: «Ύλη είναι κάτι διάφορο από την αισθητή μορφή του κάθε αντικειμένου και αποτελεί το μη αισθητό στοιχείο που υπάρχει εν δυνάμει μέσα του».

Ένας, επίσης φιλοσοφικός ορισμός της ύλης, δίνεται στη θεωρία της Σχετικότητας, όπου αναφέρεται ότι: «Ύλη δεν είναι το σύμπλεγμα μορίων αλλά ενεργειακό ρεύμα». Με τη φράση αυτή συνδέεται η ύλη με την ενέργεια, επίσης φιλοσοφική έννοια.

Συγκρίνοντας την άποψη περί ύλης στη θεωρία της Σχετικότητας με αυτήν στη ρήση του Αριστοτέλη, διαπιστώνεται η σαφής ομοιότητα μεταξύ τους. Βέβαια, δεν θα περίμενε κανείς από τον Αριστοτέλη να χρησιμοποιήσει τον όρο «ενέργεια», που όμως την περιγράφει ως «το μη αισθητό στοιχείο που υπάρχει μέσα σε κάθε σώμα».

Σχετικά τώρα με τη δομή της ύλης.

Ο Ίωνας φιλόσοφος Δημόκριτος έχει καταξιωθεί παγκόσμια ως ο πρώτος Ατομικός Επιστήμονας, γι' αυτό και το πυρηνικό μας κέντρο φέρει το όνομά του.

* Ομιλία του κ. Λ. Χατζηανδρέου – πυρηνικού φυσικού - που έγινε την 20 Ιουνίου 2007 στην αίθουσα «Ιάκωβος Καμπανέλλης» στο Δημαρχείο Νάξου.

Ο Δημόκριτος λοιπόν διατύπωσε την άποψη ότι η ύλη συνίσταται από ελάχιστα σωματίδια, τα οποία επειδή δεν μπορούν να τιμηθούν περαιτέρω, τα ονόμασε «α-τομα».

Όταν πριν από ένα και μισό περίπου αιώνα, οι Φυσικοί πίστεψαν ότι βρήκαν ποια είναι αυτά τα ελάχιστα σωματίδια, τα ονόμασαν προς τιμήν του Δημόκριτου, άτομα.

Αυτό που είχαν βρει και πίστεψαν ότι ήταν άτμητο αποτελείτο από ένα πυρήνα γύρω από τον οποίο στρέφονταν ως δορυφόροι του τα ηλεκτρόνια.

Αυτό αποδείχθηκε λάθος.

Λάθος, γιατί αργότερα διαπιστώθηκε ότι αυτός ο πυρήνας δεν είναι άτμητος αλλά αποτελείται από σωματίδια που ονομάστηκαν «νουκλεόνια» (από το nucleus = πυρήν) και που είναι τα πρωτόνια και τα νετρόνια. Και εδώ έγκειται η μεγάλη παρεξήγηση γιατί βρέθηκαν κάποιοι που είπαν ότι ο Δημόκριτος έσφαλε!

Μα ο Δημόκριτος διατύπωσε μια φιλοσοφική άποψη, την άποψη για την «ασυνέχεια της ύλης» και ουδέποτε μίλησε, και πώς θα μπορούσε να μιλήσει, για πυρήνα και ηλεκτρόνια.

Όμως η επιστημονική έρευνα δεν σταμάτησε στα πρωτόνια και στα νετρόνια. Έτσι διαπιστώθηκε ότι και αυτά με τη σειρά τους αποτελούνται από ακόμα μικρότερα σωματίδια, τα «κουάρκ».

— Είναι τα κουάρκ τα πιο μικρά σωματίδια της ύλης;

— Είναι δηλαδή αυτά που ονόμασε «άτομα» δηλαδή άτμητα ο Δημόκριτος;

Ο χρόνος θα δείξει. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι η θεωρία του Δημόκριτου δεν είχε μόνο οπαδούς αλλά είχε και πολέμιους.

Ενδεικτικά αναφέρεται ο Αναξαγόρας, επίσης Ίωνας και σύγχρονος του Δημόκριτου, ο οποίος υποστήριξε ότι το «άτομο» του Δημόκριτου δεν μπορεί να αποτελεί το ελάχιστο δομικό στοιχείο της ύλης, εφόσον θα πρέπει να αποτελείται και αυτό από μικρότερα και αυτά, με τη σειρά τους, από άτομα μικρότερα κ. ο. κ. Ο μεγάλος αυτός διανοητής ήθελε προφανώς να επισημάνει την αδυναμία του ανθρώπινου νου, να εισχωρήσει τόσο πολύ στη δομή της ύλης. Τα γεγονότα μέχρι τώρα δικαιώνουν τον Αναξαγόρα.

Από το παραπάνω παράδειγμα, που σημειωτέον δεν είναι και το μόνο, προκύπτει πόσο επιτυχής ήταν η ελληνική διάνοηση σε έννοιες όπου, ακόμα και σήμερα, η επιστήμη δεν έχει πει την τελευταία λέξη και που είναι άγνωστο πότε και αν θα την πει.

Ο Schrödinger τιμήθηκε με το βραβείο Νόμπελ της φυσικής για την ανακάλυψη της κυματομηχανικής και θεωρείται ισάξιος του Einstein.

Ο Schrödinger έδωσε 4 διαλέξεις στο Δουβλίνο με τίτλο: «Η φύση και οι Έλληνες». Το περιεχόμενο αφορούσε τη σχέση της επιστήμης με την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, τη διερεύνηση του μεγαλειώδους βήματος που συντελέστηκε στην ιστορία των ιδεών εκείνη την εποχή, την αποκληθείσα «Εποχή γέννησης της επιστήμης».

Ο Schrödinger σε βιβλίο του γράφει: «Πιστεύω ότι ο λόγος που η φιλοσοφία των Ελλήνων μας ελκύει σήμερα τόσο έντονα, είναι επειδή πουθενά στον κόσμο, ούτε πριν ούτε μετά από αυτούς, δεν συγκροτήθηκε ένα τόσο προοδευμένο και καλά διαρθρωμένο οικοδόμημα γνώσεων και σκέψης».

Η επιστήμη στην αρχαία Ελλάδα αναπτύχθηκε και άνθισε ιδιαίτερα στην Ιωνία και βέβαια βρίσκεται σε στενή σχέση με τις ιδέες που επικρατούσαν στην Ασία εκείνη την εποχή.

Η διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι οι Έλληνες αρνήθηκαν ότι ο κόσμος δημιουργήθηκε από Θεούς, με άλλα λόγια διαχώρισαν την επιστήμη από τη θρησκεία.

— Πώς όμως είχαν αυτή τη δυνατότητα;

Σύμφωνα με κάποιες απόψεις, τη δυνατότητα αυτή τους την έδωσε ο τρόπος με τον οποίον κατασκεύασαν το θρησκευτικό τους μοντέλο.

Δυστυχώς λείπει οποιαδήποτε ιερή βιβλιογραφία, η οποία να περιγράφει σαφώς τι πίστευαν οι Έλληνες, ανάλογη με το Κοράνι ή τη Βίβλο.

Το μόνο που έχουμε είναι μια συλλογή έργων, που έγραψαν ορισμένα από τα λιγότερο συμβατικά μυαλά της εποχής, των οποίων η αντίληψη περί θρησκείας μπορεί να χαρακτηριστεί ως πρωτότυπη – για να δώσουμε ένα ήπιο χαρακτηρισμό. Εδώ συμπεριλαμβάνονται τα ποιήματα του Ομήρου, τα έργα του Αισχύλου, του Σοφοκλή, του Ευριπίδη, του Αριστοφάνη καθώς και η φιλοσοφία του Πλάτωνα.

Με δύο λόγια, οι Έλληνες πίστευαν ότι οι Ολύμπιοι Θεοί είναι μια δυναστεία, η οποία τυχαίνει να βρίσκεται στην εξουσία αλλά και η οποία μπορεί κάποια στιγμή να εκτοπιστεί. Εν συνόλω οι Θεοί ήταν πολύ ανθρώπινοι. Ήταν όλα εκείνα που θα μπορούσε να γίνει ένας μέσος άνθρωπος – ευκαιρίας δοθείσης.

Συμπερασματικά οι Έλληνες δεν λάτρευαν τους Θεούς τους, επειδή οι τελευταίοι ήταν δίκαιοι ή υπεράγαθοι. Τους λάτρευαν επειδή ήταν ισχυροί και επειδή ήταν επικίνδυνο να μην τους λατρεύουν.

Ξαναγυρίζουμε στη Ραδιενέργεια.

— Τι είναι λοιπόν ακριβώς η Ραδιενέργεια;

Είχαμε πει στην αρχή γενικά ότι είναι μια ιδιότητα της ύλης.

Ακριβέστερα τώρα:

Ραδιενέργεια λέγεται η ιδιότητα ορισμένων πυρήνων να μετατρέπονται σε άλλους πυρήνες. Η μετατροπή αυτή συνοδεύεται από εκπομπή ακτινοβολίας.

Στην πράξη, ο όρος ραδιενέργεια χρησιμοποιείται όχι για να δηλώσει την παραπάνω ιδιότητα αλλά την εκπεμπόμενη ακτινοβολία.

Ο όρος ραδιενέργεια (γαλλ. radio activite) εισήχθη το 1898 από τη Μαρία Κιουρί, η οποία εμπνεύστηκε το πρώτο συνθετικό της λέξης (radio-) από το λατινικό radium (= ακτίνα). Το δεύτερο συνθετικό activite αποδόθηκε στα ελληνικά με τη λέξη ενέργεια. Μια πιθανή εξήγηση για αυτό είναι το γεγονός ότι η εκπεμπόμενη ακτινοβολία, όπως και όλη η πυρηνική διαδικασία που προαναφέρθηκε, συνοδεύεται από τεράστια ποσά ενέργειας.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το 1903 η Μαρία Κιουρί πήρε το βραβείο Νόμπελ (μαζί με τον Πιέρ Κιουρί και τον Ανρί Μπεκερέλ) για την ανακάλυψη της Ραδιενέργειας.

Οκτώ χρόνια αργότερα, της απονεμήθηκε για δεύτερη φορά το βραβείο Νόμπελ, για την ανακάλυψη του Ραδίου.

Το γεγονός αυτό δεν έχει ξανασυμβεί!

Όπως γίνεται με κάθε ανακάλυψη, ο άνθρωπος έκανε διπλή χρήση της ραδιενέργειας: ειρηνική και καταστρεπτική. Το φαινόμενο είναι πολύ παλαιό. Όταν οι Δωριείς απέκτησαν τη δυνατότητα κατασκευής σιδηρών αντικειμένων, κατασκεύασαν όχι μόνο άροτρα αλλά και σπαθιά και δόρατα και έτσι επιβλήθηκαν των Αχαιών και των άλλων Ελλήνων.

Η ιστορία επαναλήφθηκε κατά τον 2^ο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η ανακάλυψη της πυρηνικήςσχάσης οδήγησε όχι μόνο στη δυνατότητα κατασκευής των πυρηνικών αντιδραστήρων αλλά και στη ρίψη των πυρηνικών βομβών (των ονομαζομένων συνήθως ατομικών βομβών) στη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι.

Αναφέραμε τους πυρηνικούς αντιδραστήρες.

— Τι είναι όμως ο πυρηνικός αντιδραστήρας;

— Ποια σκοπιμότητα εξυπηρετεί αλλά και

— Ποιες δυσμενείς, ενδεχόμενες, επιπτώσεις συνεπάγεται η λειτουργία του;

Θα ξεκινήσουμε λέγοντας ότι η ανθρωπότητα παρουσιάζει μια ακόρεστη δίψα για ενέργεια.

Σύμφωνα με το Παγκόσμιο Συμβούλιο Ενέργειας, η κατανάλωση ενέργειας αναμένεται να αυξηθεί κατά 50% έως το 2020. Η πλειονότητα της ενέργειας που παίρνουμε σήμερα προέρχεται από τα λεγόμενα «ορυκτά καύσιμα» δηλαδή το κάρβουνο, το φυσικό αέριο και το πετρέλαιο, το οποίο έχει καθιερωθεί ως η βασικότερη πηγή ενέργειας στον πλανήτη. Δεν είναι δύσκολο όμως να δει κανείς ότι τα ορυκτά καύσιμα αποτελούν μια πεπερασμένη πηγή ενέργειας γιατί, ανεξάρτητα από το πόσο αποτελεσματικά τα εξαγάγουμε από το έδαφος, είναι βέβαιο ότι μια μέρα θα εξαντληθούν.

Οι περισσότεροι ειδικοί συμφωνούν ότι η εξάντληση των παγκόσμιων αποθηκών ορυκτών καυσίμων, θα πλήξει την οικονομική ανάπτυξη, μέσα στις επόμενες δεκαετίες. Πέραν όμως αυτού, υπάρχει και ένα άλλο ζήτημα. Κάθε φορά που ορυκτά καίγονται σε αυτοκίνητα και σε σταθμούς παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας, απελευθερώνεται διοξείδιο του άνθρακα. Το αέριο αυτό υπάρχει ήδη στην ατμόσφαιρά μας, όπου λειτουργεί ως ένα είδος κουβέρτας, παγιδεύοντας την ηλιακή ακτινοβολία και θερμαίνοντας την επιφάνεια της Γης.

Πράγματι χωρίς τη λεγόμενη «επίδραση του θερμοκηπίου» ο πλανήτης μας θα είχε παγώσει. Η ανθρώπινη δραστηριότητα όμως απελευθερώνει σήμερα πολύ περισσότερο διοξείδιο του άνθρακα στην ατμόσφαιρα από ό,τι χρειάζεται, με αποτέλεσμα το «γήινο θερμοκήπιο» να γίνεται θερμότερο. Παράλληλα με την υπερθέρμανση του πλανήτη, τα μετεωρολογικά συστήματα θα αλλάξουν δραματικά ενώ υπολογίζεται ότι η στάθμη της θάλασσας θα ανέβει περίπου 1 μέτρο τα επόμενα 50 χρόνια. Αυτό είναι το βασικό επιχείρημα των υποστηρικτών της παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας μέσω των πυρηνικών αντιδραστήρων.

Και είναι γεγονός ότι στους πυρηνικούς αντιδραστήρες, η αναγκαία θερμότητα δεν προέρχεται από την καύση κάποιου υλικού αλλά από μια ειδική πυρηνική αντίδραση που χαρακτηρίζεται ως «σχάση». Έτσι δεν υπάρχει ζήτημα παραγωγής διοξειδίου του άνθρακα, με ό,τι αυτό συνεπάγεται, όπως προαναφέρθηκε.

Υπάρχουν, όμως, 2 προβλήματα:

Το πρώτο έγκειται στην πιθανότητα απώλειας του ελέγχου της διαδικασίας της σχάσης με αποτέλεσμα – όπως έγινε στο Τσερνομπίλ – τη μετατροπή του πυρηνικού αντιδραστήρα σε πυρηνική βόμβα.

Το δεύτερο είναι η παραγωγή, ως προϊόντων της σχάσης, ραδιενεργών καταλοίπων και μάλιστα με μεγάλη διάρκεια ζωής.

Σε ό,τι αφορά το πρώτο πρόβλημα, οι ειδικοί επιμένουν ότι υπάρχει πλέον η τεχνογνωσία, η οποία πρακτικά μηδενίζει την πιθανότητα ατυχήματος. Σε ό,τι αφορά το δεύτερο πρόβλημα, δεν δίνεται απάντηση. Στην καλύτερη περίπτωση, πάντως, επιβαρύνονται οι επερχόμενες γενεές με τη μέριμνα της ασφαλούς διαχείρισης των ραδιενεργών καταλοίπων.

Υπάρχει βέβαια και η λύση του ενεργειακού προβλήματος με τη χρήση των Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας, όπως είναι η ενέργεια από τον ήλιο, τον Άνεμο κ.λ.π.

Το ζήτημα αυτό και λόγω της ιδιαίτερης σημαντικότητάς του και λόγω του μεγέθους του, μπορεί από μόνο του να αποτελέσει θέμα μιας άλλης ομιλίας. Και εν πάση περιπτώσει ξεφεύγει από το θέμα της σημερινής.

Είδαμε ότι μια ειρηνική εφαρμογή της ραδιενέργειας είναι οι πυρηνοληλεκτρικοί σταθμοί, που δίνουν μια κάποια λύση στον τομέα της παραγωγής ενέργειας.

Όμως, οι ειρηνικές εφαρμογές της ραδιενέργειας δεν σταματούν εδώ αλλά επεκτείνονται σε μια πληθώρα επιστημονικών πεδίων και δίνουν λύση εκεί όπου άλλες μέθοδοι αδυνατούν. Είναι ανέφικτο να αναφερθούν εδώ όλες οι παραπάνω εφαρμογές.

Ενδεικτικά, θα σταθούμε και μάλιστα με λίγα λόγια στις εφαρμογές της Ραδιενέργειας στην Αρχαιολογία και στην Ιατρική.

Σε ό,τι αφορά στην Αρχαιολογία αξίζει να αναφερθεί ο προσδιορισμός της ηλικίας ευρημάτων και ορυκτών μέσω της λεγόμενης «ραδιοχρονολόγησης». Μια άλλη περίπτωση είναι η καθοριστική συμβολή της ραδιενέργειας στη διάσωση αρχαιοτήτων μέσω της λεγόμενης «ραδιογράφισης». Στο θέμα αυτό έχει προσωπική εμπειρία ο ομιλών, γιατί ήταν ο υπεύθυνος της σχετικής εργασίας που έγινε μέσα στα πλαίσια των επεμβάσεων για τη διάσωση των μαρμάρινων μνημείων στην Ακρόπολη. Ήταν μια εργασία που γινόταν για πρώτη φορά σε παγκόσμια κλίμακα.

Στην Ιατρική τώρα, η ραδιενέργεια εφαρμόζεται τόσο σαν μέσο διαγνωστικό όσο και σαν μέσο θεραπευτικό. Η έκταση των εφαρμογών αυτών είναι τόσο μεγάλη, ώστε έχει δημιουργηθεί η ειδικότητα της πυρηνικής ιατρικής και του πυρηνικού ιατρού.

Θα τελειώσουμε με το κομμάτι που αναφέρεται στη ραδιενέργεια και σχετίζεται με την ανθρώπινη δραστηριότητα, λέγοντας λίγα πράγματα για τις δοκιμές πυρηνικών όπλων και για τον πόλεμο στη Γιουγκοσλαβία το 1999.

Σε ό,τι αφορά στο πρώτο: η απαγόρευση των ανοιχτών πυρηνικών δοκιμών και η διεξαγωγή μόνο υπογείων βελτίωσε αρκετά την κατάσταση, με αποτέλεσμα η ραδιενέργεια που προέρχεται από τα κατάλοιπα των πυρηνικών δοκιμών να έχει μειωθεί το 1996 στο 1% αυτού της περιόδου 1963-64.

Σε ό,τι αφορά στον πόλεμο στη Γιουγκοσλαβία το 1999: Είναι γνωστός ο φόβος που επικράτησε τότε για την υγεία τόσο του πληθυσμού της Βόρειας Ελλάδας όσο και των στρατιωτικών που βρισκόντουσαν στη Βοσνία και στο Κόσοβο από το λεγόμενο «απεμπλουτισμένο ουράνιο». Όπως προέκυψε όχι μόνο από επιστημονικές εκτιμήσεις αλλά, κυρίως, από μετρήσεις που έγιναν από την ΕΕΑΕ, αποδείχθηκε ότι ουδείς κίνδυνος υπήρξε.

Ερχόμαστε τώρα στη Ραδιενέργεια που υπάρχει στο περιβάλλον και που δεν σχετίζεται με την ανθρώπινη δραστηριότητα. Η φυσική αυτή ακτινοβολία έχει προέλευση αφενός μεν κοσμική αφετέρου δε γήινη.

Σε ό,τι αφορά στην κοσμική ακτινοβολία θα πούμε πρώτα ότι ένα μέρος της φθάνει στη Γη γιατί το υπόλοιπο απορροφάται από την ατμόσφαιρα, η οποία συνιστά μια φυσική θωράκιση για την επιφάνεια της Γης.

Χονδρικά μπορούμε να πούμε ότι η ποσότητα της ακτινοβολίας που δέχεται κανείς σε υψόμετρο 1600 μ. είναι περίπου διπλάσια της ακτινοβολίας που δέχεται στην επιφάνεια της Γης.

Ακόμα, η κοσμική ακτινοβολία είναι συνάρτηση του γεωγραφικού πλάτους. Είναι κατά 15% περισσότερη κοντά στους πόλους από ό,τι στον Ισημερινό. Και αυτό γιατί το μαγνητικό πεδίο της Γης εκτρέπει τα ραδιενεργά σωματίδια προς τους πόλους, καθώς αυτά ταξιδεύουν προς την επιφάνειά της.

Σε ό,τι αφορά, τέλος, στη Ραδιενέργεια που προέρχεται από τη Γη: Τόσο στο φλοιό όσο και στην επιφάνεια της Γης υπάρχουν χημικά στοιχεία που είναι από τη φύση τους ραδιενεργά, όπως το γνωστό Ουράνιο.

Το Ουράνιο βρίσκεται στη Γη με τη μορφή Οξειδίου και η συγκέντρωσή του διαφέρει σημαντικά από τόπο σε τόπο. Έτσι, υπάρχουν περιοχές της Γης, στις οποίες η ποσότητα της εκπεμπόμενης από το έδαφος ακτινοβολίας είναι έως και χίλιες φορές μεγαλύτερη από την παγκόσμια μέση τιμή.

Το μεγαλύτερο όμως μέρος της ακτινοβολίας που δέχεται ο άνθρωπος από φυσικές πηγές οφείλεται στο Ραδόνιο. Το Ραδόνιο είναι ένας από τους απογόνους του Ουρανίου και είναι ένα αέριο που εκπέμπεται από διάφορα πετρώματα όπως είναι ο γρανίτης και ο μπετονίτης. Το Ραδόνιο εισέρχεται στους πνεύμονες με την αναπνοή. Ένα μέρος του διαλύεται στο αίμα και διαχέεται σε ολόκληρο το σώμα ενώ το μεγαλύτερο μέρος του επιστρέφει στην ατμόσφαιρα με την εκπνοή. Όμως μερικά σωματίδια του

Ραδονίου παραμένουν στους πνεύμονες, εκθέτοντάς τους έτσι στις επικίνδυνες επιδράσεις της ραδιενέργειας. Έχει υπολογιστεί ότι το ραδόνιο είναι υπεύθυνο για το 2% των θανάτων που συμβαίνουν λόγω όλων των μορφών του καρκίνου. Έτσι, στις τόσες απειλές για τη δημόσια υγεία, έρχεται να προστεθεί και μια ακόμη, αυτή από το έδαφος, που ακούει στο όνομα «Ραδόνιο».

Για το λόγο αυτό η Επιτροπή των Ευρωπαϊκών κοινοτήτων ανέθεσε σε μια ομάδα εμπειρογνομόνων την υποβολή προτάσεων, για την ανάληψη της κατάλληλης δράσης. Η ομάδα αυτή κατέληξε, εν συντομία, στα εξής:

- 1) Στους εξωτερικούς χώρους, τα αέρια που εκπέμπονται από τη Γη και περιέχουν ραδόνιο, διαχέονται στην ατμόσφαιρα. Έτσι ο κίνδυνος στους εξωτερικούς χώρους απομακρύνεται.
- 2) Αντίθετα, σε κλειστούς χώρους, χωρίς αερισμό, είναι δυνατόν να συγκεντρωθούν σωματίδια Ραδονίου, αυξάνοντας έτσι επικίνδυνα τη ραδιενέργεια για τα άτομα που διαβιούν στους εν λόγω χώρους.
- 3) Επειδή το Ραδόνιο είναι πολύ βαρύ (είναι το πιο πυκνό γνωστό αέριο) τείνει να συγκεντρώνεται στις βάσεις των κτιρίων, στα υπόγεια και τα ισόγεια.
- 4) Επειδή το Ραδόνιο δεν μπορεί να ανιχνευθεί από τις ανθρώπινες αισθήσεις, ο μόνος τρόπος για να εξακριβώσει κάποιος αν έχει επικίνδυνα επίπεδα τιμών ραδιενέργειας μέσα στο σπίτι του, είναι μόνο με τη βοήθεια ειδικών μετρήσεων.
- 5) Σ' ό,τι αφορά στα παλαιά κτίρια, ο καλός αερισμός είναι ο πιο απλός τρόπος αντιμετώπισης του προβλήματος.
- 6) Σε ό,τι αφορά τα υπό κατασκευή κτίρια, υπάρχουν δύο τρόποι αποκλεισμού του ραδονίου:
 - η αεριζόμενη θεμελίωση και
 - η χρήση ειδικών στεγανοποιητικών μεμβρανών.

Το τμήμα περιβάλλοντος του Πανεπιστημίου Αιγαίου έκανε μετρήσεις σε 40 σχολικά κτίρια της Α'θμιας εκπαίδευσης καθώς και σε Νηπιαγωγεία στο νησί της Λέσβου, με χορηγό την Τράπεζα της Ελλάδας.

Μετά την διεξαγωγή των μετρήσεων, ακολούθησαν οι εξής προτάσεις:

- 1) Προτείνεται, σε όλη τη διάρκεια του έτους, να γίνεται στα Σχολεία αερισμός των αιθουσών.
- 2) Προτείνεται, κατά το χειμώνα, να γίνεται αερισμός σε ημερήσια βάση και μάλιστα πριν την έναρξη των μαθημάτων, για να εκτονώνεται το συσσωρευμένο ραδόνιο.
- 3) Στα κτίρια που έχουν υπόγεια, πρέπει να γίνεται μόνιμος αερισμός τους.
- 4) Να αποφεύγεται η χρήση των υπογείων ως αιθουσών διδασκαλίας και, κυρίως, η χρήση τους για ολόημερα νηπιαγωγεία.
- 5) Να ξεκινήσει μια προσπάθεια ενημέρωσης του κοινού για το θέμα και τους τρόπους πρόληψης.
- 6) Να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στα παλαιά κτίρια με υπόγειο.
- 7) Να προσεχθούν ιδιαίτερα οι οικισμοί στις περιοχές του νησιού με ηφαιστειακά πετρώματα.

Στην παρουσίαση που έγινε, πολλά πράγματα αναφέρθηκαν επιγραμματικά ή και καθόλου. Αυτό έγινε σκόπιμα, γιατί σε διαφορετική περίπτωση θα ήταν αναπόφευκτη η χρησιμοποίηση εξειδικευμένων επιστημονικών όρων, άγνωστων στο ευρύ κοινό, που θα δημιουργούσαν στο ακροατήριο απορία και αμηχανία και που για να εξηγηθούν θα χρειαζόντουσαν και άλλες γνώσεις και, φυσικά, αρκετός χρόνος.

Στην απόφαση για την ομιλία αυτή με οδήγησε το γεγονός ότι πολύ συχνά δέχομαι ερωτήσεις, όπως:

— Υπάρχει παραμένουσα ραδιενέργεια στη Νάξο από το Τσερνομπίλ;

Κι ακόμα

— Αληθεύει ότι υπάρχει ακτινοβολία που εκπέμπεται από τη Γη, δηλαδή υπάρχει ραδιενέργεια στα κτίρια;

Πιστεύω ότι απάντησα στα ερωτήματα αυτά καθώς και σε άλλα που ενδεχομένως απασχολούν τους συντοπίτες μας και μάλιστα κατά τρόπο σαφή και κατανοητό.

Γράφοντας το κείμενο της ομιλίας μου σκέφθηκα ότι θα μπορούσε να ήταν ένα δείγμα και άλλων ομιλιών που να εκάλυπταν ένα ευρύ φάσμα θεμάτων, που αφενός μεν να έχουν λαϊκό ενδιαφέρον, αφετέρου δε να γίνονται σε γλώσσα κατανοητή.

Με άλλα λόγια σκέφτηκα και αυτή τη σκέψη την κάνω πρόταση, από τη θέση αυτή, τη δημιουργία ενός λαϊκού, όπως λέγεται, Πανεπιστημίου στη Νάξο, με λειτουργία κατά τη διάρκεια του χειμώνα.

Ο θεσμός όχι μόνο δεν είναι άγνωστος αλλά, αντίθετα, έχει καθιερωθεί και καταξιωθεί σε αρκετές πόλεις της Ελλάδας. Και, κατά κανόνα, έχει γίνει με Δημοτική Πρωτοβουλία.

Αυτή είναι η πρότασή μου και θα ήθελα να ακουστούν οι απόψεις σας σχετικά.

Ο ΑΝΕΜΟΜΥΛΟΣ ΤΟΥ ΑΗ ΓΙΑΝΝΗ ΣΤΗΝ ΑΠΕΙΡΑΝΘΟ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ

Αιολική ενέργεια – ανανεώσιμες ενεργειακές πηγές – εκμετάλλευση ήπιων μορφών ενέργειας – μετατροπή ενέργειας από τη μια μορφή στην άλλη – πράσινη ενέργεια. Όροι και εκφράσεις που ακούμε καθημερινά σε όλα τα ΜΜΕ, σε όλα τα Δημοτικά, Νομαρχιακά και κάθε άλλου είδους συμβούλια και από όλους εκείνους που προσπαθούν να απεγκλωβίσουν την ανθρωπότητα από τον «μαύρο χρυσό», από τον οποίο είμαστε όλοι εξαρτημένοι, παρόλο που μετράει τα τελευταία του αποθέματα, παρόλο που πνέει τα λίσθια.

Ο άνθρωπος, στο παρελθόν, στην προσπάθειά του να χρησιμοποιήσει τις δυνατότητες που του έδινε η φύση, ανάμεσα στα απλά και συνάμα εκπληκτικά κατασκευάσματά του, και στηριζόμενος σ' αυτή την ερωτική σχέση μεταξύ βίδας και παξιμαδιού, δημιούργησε και τον Ανεμόμυλο.

Ένα, κυριολεκτικά «εργοστάσιο», ένα τεχνολογικό επίτευγμα στο οποίο ο άνθρωπος εκμεταλλεύτηκε τη δύναμη του αέρα (αιολική ενέργεια), με τέτοιο τρόπο ώστε να την μετατρέψει σε κινητική ενέργεια και κατάφερε απλά, εύκολα και γρήγορα να μορφοποιήσει τον καρπό της γης (στάρι, κριθάρι κ. α.), σε αλεύρι, άρα και σε ψωμί.

Η κεντρική ιδέα της λειτουργίας του ανεμόμυλου, ο σκοπός και η κατασκευή του είναι η ίδια σε όλη την υφήλιο, παρόλο που όταν ακούμε την λέξη «ανεμόμυλος» μας έρχεται στο μυαλό μας ο Δον Κιχώτης του Θερβάντες.

Κάθε τόπος όμως έχει τον δικό του τύπο ανεμόμυλου. Έτσι και οι Κυκλάδες τον χαρακτηριστικό τους τύπο, τον Κυκλαδίτικο ανεμόμυλο, με τη δική του αρχιτεκτονική και τις δικές του ονομασίες οργάνων και εργασιών.

Στις Κυκλάδες παλιά, ο ανεμόμυλος, αυτός ο βιγλάτορας της κάθε περιοχής, αποτελούσε κομμάτι της ζωής των Κυκλαδιτών. «Αλέθει ο μύλος...όλα καλά» - έλεγαν οι παπουδολαάδες μας κάθε πρωί κοιτάζοντας τον μύλο. Ήταν γι' αυτούς τόπος συνάντησης, τόπος ανταλλαγής απόψεων, τόπος συναλλαγής και τόπος γλεντιού. Τρόπος ζωής δηλαδή. Γι αυτό λοιπόν τον τραγούδησαν, τον έκαναν στίχους, παραμύθια, ιστορίες και παροιμίες:

*Αν αγαπάς κι έχεις καρδιά
έλα στον μύλο μια βραδιά
κάτω απ' την αροχλάδα,
ο ένας τ' αλλονού να πει
χωρίς καθόλου να ντραπεί
τα βάσανά ντου αράδα».*

– «Ο καλός ο μύλος όλα τα αλέθει».

* Ο κ. Μαν. Ν. Μαργαρίτης είναι Πρόεδρος του Φαρμακευτικού Συλλόγου Κυκλάδων και Νομαρχιακός Σύμβουλος Κυκλάδων.

- «Πιάστηκε σαν το σπυρί μες τσι μυλόπετρες».
- «Πολλή βουή στον μύλο μας, μα τ' αλευράκι λίγο».

Και το χαρακτηριστικό βέβαια πρόσωπο του ανεμόμυλου, ο Μυλωνάς, ο οποίος αποτελούσε την βάση και την ψυχή της όλης λειτουργίας του μύλου. Ένα επάγγελμα του παρελθόντος, που θαρρώ πως για άλλο επάγγελμα δεν θα έχουν ειπωθεί τόσες και τόσες ιστορίες.

- «Είναι καημός του μυλωνά να βάλει μαύρα ρούχα».
- «Όλοι έχουν την έγνοια τους, κι ο μυλωνάς τ' αγέρι».
- «Μόνο μυλωνάς δεν ήμου, καμωμένος στη ζωή μου».

Στο χωριό μου, την Απείρανθο της Νάξου, ανάμεσα στους πέντε ανεμόμυλους που υπάρχουν, ο ένας είναι ο μύλος του Άη Γιάννη, στην αρχή του δρόμου για τα Φινέλια. Δίπλα ακριβώς στο ομώνυμο ξωκλήσι, στα σύνορα Απειράνθου-Φιλωτίου και στον αυχένα του βουνού (Φανάρι-Ζας), υπήρχαν τα ερείπια του παλαιότερου μύλου της περιοχής, εδώ και δύο περίπου αιώνες. Ο μύλος αυτός κάποτε εξυπηρετούσε και τα δύο χωριά (Απείρανθος-Φιλώτι).

Βρίσκεται σε μια φαντασμαγορική θέση, που μόνο ο βασιλιάς Αίολος θα μπορούσε να υποδείξει, σε υψόμετρο 681 μ. και στο μοναδικό σημείο του επαρχιακού δρόμου της Νάξου (και ο Σταυρός της Κεραμωτής), που μπορεί κανείς να αγναντέψει την θάλασσα της ανατολικής προς τα δεξιά και την θάλασσα της δυτικής Νάξου προς τα αριστερά. Και για τους πιο ευαίσθητους να αντικρίζουν από ένα τέτοιο ύψος ανατολή και Δύση στον ορίζοντα, από το ίδιο σημείο.

Σαν φεουδάρχης της δικής του εποχής, στέκεται, καμαρώνει και ελέγχει από την μια την Απείρανθο, την Μουτσούνα και την Δονούσα και από την άλλη όλη την πεδινή Νάξο, από το Πυργάκι ως την Φανερωμένη, αλλά και την Πάρο, την Μύκονο, την Σύρο.

Ο μύλος αυτός, αφού εντάχθηκε σε Τομεακό Ευρωπαϊκό πρόγραμμα (ΟΠΑΧ-Αναπτυξιακή Εταιρεία Κυκλάδων) του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και επιδοτήθηκε, ανακατασκευάστηκε και έτσι σήμερα έχουμε αναστηλωμένο ένα μνημείο αρχιτεκτονικής, προβιομηχανικής μηχανολογίας και πολιτισμού. Το μνημείο αυτό εκτός του θαυμασμού που προκαλεί για την σοφία και την εφευρετικότητα του ανθρώπου, δημιουργεί συνάμα και αισθήματα συγκίνησης και ευγνωμοσύνης απέναντι σε ένα κατασκεύασμα, το οποίο στήριξε την διατροφή των οικογενειών των προγόνων μας.

Από τους 640 Κυκλαδίτικους ανεμόμυλους, που υπάρχουν στα νησιά μας, μορφές ερειπωμένες, τροποποιημένες και αλλαγμένες στον βωμό της τουριστικής τουριστικής ανάπτυξης, θα ριψοκινδυνέσω να πω (αν και δεν είμαι απόλυτα σίγουρος) ότι ο συγκεκριμένος ανεμόμυλος είναι ο μοναδικός ο οποίος σήμερα ανοίγει τα πανιά του και παράγει το αλεύρι του.

Την ώρα της λειτουργίας του μύλου μπορείτε να αντικρύσετε τα πανιά, τα ξάρτια, τις αντένες να γυρίζουν με λίγο αεράκι. Μαζί τους το αξόνι (το τεράστιο ξύλο που προεξέχει), περιστρέφει τη ρόδα με τα εξήντα δόντια της και η οποία μετατρέπει την κάθετη κίνηση σε οριζόντια, στο φανάρι κι αυτό με την σειρά του γυρίζει τη μία μυλόπετρα πάνω στην άλλη, όπου και γίνεται η σύνθλιψη του καρπού, που πέφτει σιγά σιγά από την κοφινίδα.

Εκεί θα αντικρύσετε και θα ακούσετε για πρώτη φορά ότι η σκεπή του μύλου γυρίζει όλη μαζί. Σαν καπέλο. Ναι και μην σας κάνει εντύπωση. Όπου φυσάει, ο μυλωνάς γυρίζει το αξόνι και τις αντένες με απλό μοχλό πρώτου είδους, και μαζί όλη τη στέγη κάθετα επάνω στον αγέρα.

Η κατασκευή ολοκληρώθηκε σε τρία χρόνια, είχε τεράστιες δυσκολίες για την εξεύρεση και κατασκευή των οργάνων του (είδη ξυλείας, μυλόπετρες κ. α.), αλλά σήμερα αποτελεί ένα κόσμημα για την περιοχή της Απειράνθου, τουριστικό πόλο έλξης και σημείο επίσκεψης σχολείων και εκπαιδευτικών ομάδων.

Θεωρώ υποχρέωση μου, από αυτό το βήμα να ευχαριστήσω τον πολιτικό μηχανικό Νίκο Πρωτονοτάριο για την συμβολή του στην αναπαλαίωση ενός τέτοιου οικοδομήματος που απαιτεί ειδική γνώση και μεράκι. Επίσης και τον δεξιότέχνη πρωτομάστορα Αντώνη Αυγερινό. Ο μύλος σήμερα είναι στη διάθεση του κοινού που μπορεί να τον επισκεφθεί.

Κι αφού βέβαια ανήκει στην Απείρανθο, η αναφορά μας σ' αυτόν δεν θα μπορούσε να κλείσει διαφορετικά παρά με ένα από τους πολλούς στίχους του αείμνηστου Απεραθίτη ποιητή, του Μικρουδογιάννη:

*Όταν φυσά, γυρνούνε οι αντένες, το αξόνι
κι αυτό, στις τροχαλίες του κίνηση δώνει
και το σιτάρι από μες την κοφινίδα
πέφτει αργά μες της μυλόπετρας τ' αφάλι
κι αυτή συνθλίβει τον καρπό για να τον βγάλει
αλεύρι καθαρό χωρίς την φλοίδα.*

Ευχαριστούμε τον κ. Μιχάλη Ν. Μαρινάκη,
τον κ. Νικόλαο Κρητικό, τέως διευθυντή του Β΄ Γυμνασίου Νάξου,
την Διευθύντρια του Β΄ Γυμνασίου Νάξου κ. Οικονόμου - Μαργαρίτη
τον κ. Ιωάννη Τζουάνη, τέως Δήμαρχο Δρυμαλίας,
τον κ. Γιάννη Μπαρδάνη, Δήμαρχο Δρυμαλίας,
την κ. Κατερίνα Κατσουρού, την κ. Δέσποινα Κίτινη,
τον κ. Μανώλη Σαντοριναίο, τον κ. Στέφανο Κληρονόμο,
τον κ. Λευτέρη Καριστιναίο και τον κ. Μανώλη Βασαλάκη,
για την υποστήριξή τους στον Ιστορικό Όμιλο Αρσός
και τη βοήθειά τους στην έκδοση του π. Φλέα.

Ιστορικός Όμιλος Νάξου **ΑΡΣΟΣ**

Αν θέλετε να έχετε επαφή με τον «Αρσό» και το π. «Φλέα»
μπορείτε να επικοινωνήσετε με τους:

Στέλιο Ν. Μαρινάκη, 843 00 Χώρα Νάξου
(τηλ. 22850-26.880, 6973047144)

Νίκο Βασ. Φραγκίσκο, Ελ. Βενιζέλου 152, 123 51 Αγ. Βαρβάρα
ή 843 00 Χώρα Νάξου (τηλ. 210-5451.339, 22850-24.658)

Κώστα Αντ. Κατσουρό, Μπουκουβάλα 8, 114 71 Αθήνα
ή 843 00 Χώρα Νάξου (τηλ. 210-6423.783, 22850-22.974, 6949786272)

Λουκά Χ. Μιχαλόπουλο, Νηλέως 19, 111 46 Γαλάτσι
(τηλ. 210-2131.292, 6974952905)